

İngiltere ve Ermeni Sorununun Enternasyonalize Edilmesi

Taha Niyazi Karaca*

Özet

İngiltere'nin 18. yüzyılın sonunda başlayan Osmanlı Devleti'ni koruma politikası 19. Yüzyılın ikinci yarısında değişti. İngiltere'de Liberal Parti, dış politika ilkelerinin Hristiyanlık dini esas alınarak şekillendirilmesini istiyordu. Bu nedenle İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ni desteklemesine karşı çıkıyordu. Liberal dış politika ilkelerine göre; Müslüman olan Osmanlı Devleti yerine Hristiyan olan Rusya ile işbirliği yapılarak Osmanlı Devleti hâkimiyetinde olan Hristiyanlara bağımsızlıkları kazandırılmıyordu.

Liberal Parti'nin bu istekleri 1875 yılında zirveye ulaştı. 1875 yılında ortaya çıkan ekonomik kriz, Balkanlardaki ayaklanmaları tetikledi. 1876 yılında başlayan Bulgar ayaklanması İngiltere'de Liberal Parti'nin kara propaganda başlatmasına yol açtı. Bu propagandanın da etkisi ile mubafazakâr başbakan Benjamin Disreali, Osmanlı Devleti'ni yalnız bırakmak zorunda kaldı. Osmanlı Devleti'nin yalnız kalması Rusya'nın beklemediği fırsatı sağladı. Rus orduları Boğdan'a girdi. Böylelikle 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı başladı.

Osmanlı Devleti'nin savaştan yenilgi ile çıkması İngiltere'nin Ermeni sorununa yönelmesine

ve bu sorunu enternasyonalize etmesine yol açtı. Bu nedenle Ermeni sorununun uluslararası arenaya taşınmasında en önemli rolü İngiltere üstlendi.

Bu çalışmada İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne yönelik dış politikasında meydana gelen değişiklikler ile buna bağlı olarak ortaya çıkarılan Ermeni sorunu incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: İngiltere, Benjamin Disreali, William Ewart Gladstone, Ermeni Sorunu, Sultan II. Abdülhamid, Ermeni Ayaklanmaları

Giriş

Osmanlı Devleti'nin güç kaybetmesine paralel olarak azınlıkların bağımsızlık mücadeleleri ortaya çıktı. 19. Yüzyılın başlarından itibaren bütün bir yüzyıl Osmanlı topraklarında emperyal mücadeleler ortaya çıktı. Avrupalı devletler, Balkanlardaki Hristiyanların bağımsızlık mücadelelerine destek vererek nüfuz bölgeleri oluşturmaya çalışırken, diğer taraftan da Kuzey Afrika'daki Osmanlı topraklarını sömürgeleri haline getiriyorlardı. Bu süreçte Osmanlı Devleti'ne karşı yeni bir kart ortaya çıkarıldı. Ermeni sorunu. Ortaya çıkarılan bu sorun; 19. Yüzyılın ikinci ve 20. Yüzyılın ilk yarısındaki en önemli uluslararası konular arasında yer aldı.

Ermeni sorununun ortaya çıkarılmasında birçok etken söz konusu olmasına rağmen, bu etkenlerin içerisinde İngiltere'nin takip ettiği politikalar en önemlisi sayılabilir. Bu politikalar Ermeni sorununun enternasyonalize edilmesine de yol açmıştır.

İngiltere'nin Ermeni sorunu ile yakından ilgilenmesi ve enternasyonalize etmesi 1876 yılında başlayan dış politika değişikliğine bağlıdır. İngiltere'nin dış politikasının değişmesi ise Liberal Parti'nin yeni ilkeler ortaya atmasından kaynaklanmaktadır. Liberal Parti başkanı William Ewart Gladstone, ortaya koyduğu yeni ilkelerde; büyük bir Hristiyan birliğinin kurulması gerektiğini bunun

(*) Prof. Dr., Bozok Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü. Yozgat.

için de Osmanlı Devleti ile işbirliği yapmak yerine Hristiyan Rusya ile işbirliği yapılmasını öne sürmektedir. Rusya ile İngiltere'nin işbirliği ile Osmanlı Devleti'ne bağlı yaşayan bütün Hristiyan milletler bağımsız hale getirilebilirdi. Henüz 1854 yılında Kırım Savaşı cereyan ederken, İngiltere'nin Osmanlı Devleti yanında savaşa girmesini eleştiren Gladstone, "İngiltere'nin asli görevi, milyonlarca Hristiyan'ı, despot Sultan'ın elinden kurtararak özgürlüklerine kavuşturmak olmalıdır"¹ diyordu.

İngiltere Dış Politikasında Değişme ve Ermeni Sorunu

İngiliz dış politikasının değişmesi tamamen William Ewart Gladstone'un başkanlığındaki liberallerin, Muhafazakâr Parti lideri Başbakan Benjamin Disraeli'nin geleneksel dış politikasına karşı çıkararak onu yıpratmak için uyguladıkları büyük bir propagandanın sonucu oldu. Aslında bu propaganda iki amaca hizmet ediyordu. İlki Gladstone'un kaybettiği başbakanlık koltuğunu tekrar elde etmek için Disraeli'yi köşeye sıkıştırması ve kamuoyunun gözünden düşürmesi, ikincisi de Hristiyanların Osmanlı yönetimi altından kurtulmalarına yönelikti. Bunları gerçekleştirmek için Gladstone'un uyguladığı yöntem Osmanlı Devleti'nin ve Türklerin ötekileştirilmesi için büyük bir propaganda başlatmasıydı.

William Ewart Gladstone, iktidara ulaşmak için Türkleri ötekileştirmek ve düşman yaratmak istedi. Bunu gerçekleştirmek için de Bulgarları ve Ermenileri kullandı. 1876 Bulgar olaylarının başlamasıyla birlikte Türklerin dünyanın en vahşi ve medeniyetten uzak milleti olduğu tezi üzerinde yükselen bir kampanya başlattı. İngiltere'de çok büyük kitleleri etkilemeyi başaran Gladstone, kendisini despotizmin düşmanı konumuna getirdi. Gladstone, kara propagandasını başarıya ulaştırmak için her türlü aracı kullandı. Bir taraftan geniş kitleye sahip işçileri kulla-

nırken diğer taraftan Evanjelik örgütlenmeyi, kiliseyi ve finans çevrelerini harekete geçirdi. Bu anlamda, Osmanlı Devleti'nin 1875 yılında açıkladığı "faiz indirimi" kararı bir anlamda aradığı fırsatı kendisine sundu. Osmanlı Devleti, yabancılara sattığı bonoların faizlerini ödeyemeyeceğini, bunun için faizleri yarı yarıya indirdiğini açıkladı². Bu karar bütün Avrupa'da Türk aleyhtarı bir hava ortaya çıkardı ve Osmanlı Devleti protesto edildi³. Gladstone, halkın ve finans çevrelerinin bu kızgınlığını da ustalıkla kendi politikaları açısından kullandı.

Bulgar kampanyasının başarıya ulaşmasıyla da ikinci büyük kampanyasını Ermeniler ve Mısır üzerine yönlendirdi. Despotluk kavramı burada da kullanılarak yalnızca İngiltere değil Avrupa kamuoyu da Mısır'ın işgaline hazırlanmaya çalışıldı. Mısır'ın işgali Ermeni konusunu daha önemli bir noktaya taşıdı. Osmanlı Devleti'ne karşı elini güçlendirmek isteyen Gladstone, Ermeni ıslahatı konusunda daha katı bir tavır sergilemeye başladı.

Gladstone'un Ermeni olaylarına müdahale etmesi Ermeni sorununun mahiyetini ve yönünü değiştirdi. Bu açıdan her ne kadar Ermeni sorununun ortaya çıkmasının birinci dereceden amili İngiltere ve Gladstone olmasa bile, bu sorunun alevlenmesi ve uluslararası bir boyut kazanmasındaki en önemli etken oldu. Rusya'nın Erzurum Konsolosu olan ve Ermeni olaylarını gözleme imkânı bulan General Mayewski'nin Ermeni olaylarıyla ilgili değerlendirmesi bu durumu tespit etmektedir:

"İngiltere en birinci olarak Ermeni meselesini meydana çıkardı. Ermeni meselesini alkışlayan diğer Avrupa hükümetleri meseleinin çıkmaz yoldan ibaret bulunduğunu biliyordu. Fakat bunlar da Ermeni kavmini hiç sevmediklerinden bu ihtilalin neticesin-

(1) Philip Magnus, *Gladstone: A Biography*, NewYork 1954, s. 114.

(2) Süreç için bkz. Mahmud Celaleddin Paşa, *Mirat-ı Hakikat*, I, Tercüman 1001 Temel Eser, 1979, s.97-98.

(3) Murat Koraltürk, "Osmanlı Dış Borçları ve 1875 Moratoryumu", *Tarib ve Toplum*, XXIV/142, (Ekim 1995), s.59

de bunların duçar olacakları zarar ve ziyarı hesaba katmadılar. Onlara Ermeni ihtilalini meydana getirmek lazımdı”⁴.

Mayewski'nin değerlendirmesine yakın bir değerlendirme de Amerikalı gözlemci rahip George Hepworth tarafından yapılmıştır. Ermenilerin katledildiği iddiaları üzerine Avrupalı Devletlerin isteği üzerine Türkiye'ye gelen Hepworth, iddiaların gerçekliğini araştırdı. George Hepworth, 1897 yılında yazdığı raporunda şöyle yazıyordu:

“Eğer İngiltere Ermeniler diye bir milletin varlığından haberdar olmasaydı dü-rüstçe inanıyorum ki bu ölümlerin hiç birisi gerçekleşmezdi”⁵.

Benjamin Disraeli Hükümeti Döneminde Ermeni Sorunu

19. yüzyılda İngiltere'nin Ermeni sorunu ile ilgilenmeye başladığı dönemde iktidarda Muhafazakâr Parti lideri Benjamin Disraeli bulunuyordu. Liberal Parti lideri Gladstone'un müdahalesiyle İngiltere'nin dış politikası 1876 yılından itibaren değişikliğe uğradı. Benjamin Disraeli'nin Balkan politikalarını yerle bir eden Gladstone, 1878 yılından sonra yaptığı baskılarla muhafazakâr hükümetin Ermeni politikalarını da yönlendirmeye başladı. Disraeli hükümeti her ne kadar reel-politik bir tarzda olaylara yaklaşırsa da 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Osmanlı Devleti'nin Rusya karşısında artık korunamayacağını gördüğü için Doğu politikasını değiştirmek zorunda kaldı. Değişen bu politikada temel düşünce Akdeniz'in İngiliz kontrolünde tutulması ve Osmanlı Ermenileri arasındaki milliyetçilik hareketlerinin desteklenmesiydi. Doğu Anadolu'da kurulacak bir Ermeni devleti aynı zamanda Rusya Ermenilerinin de harekete geçmesini sağlayacak ve bu şekilde Rusya'nın daha güneylere inmesini engelleyecek karışıklıklar çıkarılabilecekti. Dolayısıyla Disraeli ile birlikte muhafazakâr politikacıların temel hedefi, kontrollü bir şekilde Ermenilerin Rusya'ya

karşı kullanılmasıydı. Bu açıdan Disraeli hükümetinin, Osmanlı Devleti'nde Ermenilere verilecek hak ve özgürlüklerin artması için büyük bir çaba sarf ettiği ve Ermenileri Rus taraftarlığından İngiliz taraftarlığına çevirmeye çalıştığı görülmektedir. Nitekim Adana bölgesine gönderilen askeri sorumlulardan olan Harry Cooper'ın Adana Valisi ile yapmış olduğu sohbette söylemiş oldukları bu açıdan ilginçtir. Cooper'a göre, bölge Ermenileri tamamen Rus sempaticanıydı ve bunlar İngiliz taraftarı yapılmalıydı⁶.

1878-1880 yılları arası, Cooper'ın da söylediği gibi Ermenilerin Rusya karşıtı bir duruma getirilmeleri için harcanan çabaların dönemi oldu. Bu açıdan Disraeli hükümetinin üzerinde en fazla durduğu konu ıslahat ve ıslahatın uygulanması sorunu oldu. Bu dönemde hükümette Lord Derby gibi ılımlı bir şahısın dışişleri bakanlığından alınarak yerine Lord Salisbury gibi Osmanlı Devleti'ne bakış açısı sert ve Gladstone paralelinde olan birinin getirilmesi 1878 yılı sonrasındaki politikaların yönünü belirledi⁷.

1877-1878 Savaşından önce Rusları Karadeniz'de etkisiz hale getirmeye çalışan İngilizler, Osmanlı Devleti'nin hezimet uğraması üzerine Rusların Akdeniz'e inmelerini engellemeye çalıştılar. Çünkü İngilizlerin ticari çıkarlarının yoğunlaştığı yer Akdeniz'di ve Akdeniz'e ilgileri 17. yüzyıldan beri devam ediyordu. Bu ilginin bir sonucu olarak Akdeniz ile Atlas Okyanusu'nu birbirine bağlayan Cebel-i Tarık Boğazı'nı 1713 yılında ele geçirmişlerdi. İngiliz kolonilerinin artmasıyla birlikte ve özellikle Hindistan'da koloniler

(4) *Rus General Mayewski'nin Doğu Anadolu Raporu: Van ve Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistik*, (Hazırlayan: Hamit Pehlivanlı), Van 1997, s.41.

(5) George Hepworth, *Through Armenia on Horseback*, London 1898, s.157.

(6) BOA, Yıldız Perakende Dahiliye (Y.PRK. DH.), D:1; G:31 (15 Aralık 1879)

(7) Muhafazakar politikacılar içerisinde Lord Salisbury'nin Türklere yaklaşımı en sert olanlardandı. Kırım Savaşı döneminde İngiltere'nin Osmanlı Devleti tarafında savaşa katılmasına karşı çıkmıştı. Daha soruları İngiltere'nin Kıbrıs'a yerleşmesini protesto eden Fransa'ya Tunus'u peşkeş çekerken söylediği ; “Kartacayı barbarlara bırakamazsınız, orada ne isterseniz yapın” sözleri onun Türklere hakkındaki düşüncelerini net bir şekilde yansıtmaktadır. Bkz. Fahri Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Ankara 1997, s.356.

oluşturulmasından sonra Akdeniz önemini daha fazla artırmıştı. 18. yüzyılın sonundan itibaren Akdeniz’de ortaya çıkabilecek bütün tehditlere karşı İngilizlerin savaştıkları görülmektedir. Fransa’nın ihtilalden sonra Mısır’ı ele geçirme çabalarına engel olmaya çalışan İngiltere, 1 Ağustos 1798 tarihinde Fransız donanmasını imha ederek Akdeniz’deki üstünlüğünü perçinlemişti⁸.

İngiltere’nin Akdeniz’e ilgisi özellikle 1869 yılında Süveyş Kanalı’nın açılmasıyla daha fazla artmaya ve Kıbrıs’a yerleşme düşüncesinin doğmasına neden oldu. Nitekim 1878 yılında Akdeniz’deki çıkarlarını korumak amacıyla bu isteğini gerçekleştirmeye karar verdi. Kıbrıs’ın elde edilmesindeki süreçte önemli bir isim olan Lord Salisbury, dışişleri bakanı olduktan sonra İstanbul’da bulunan Büyükelçi Layard ile yaptığı yazışmalarda “İngiliz çıkarları için Osmanlı Devleti’nin topraklarından bir parçasının işgal edilmesi” gerekliliğini açıkça dile getirmeye başladı⁹.

Berlin Kongresi başlamadan bir hafta önce 23 Mayıs 1878 tarihinde Osmanlı hükümetine 48 saat süreli ultimatoma veren İngiltere, Kıbrıs’ın kendi idaresine terk edilmesini istedi. Eğer bu gerçekleşmezse Rusya’ya karşı Osmanlı Devleti’ni savunmayacağını bildirdi. Bu ultimatoma kabul edilmesinden sonra İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında 4 Haziran 1878 tarihinde İstanbul’da “Kıbrıs Anlaşması” imzalandı. Bu anlaşmada; 1-Rusya’nın Batum, Kars ve Ardahan’ı elinde tutmaya devam ettiği eğer daha fazla toprak elde etmek için teşebbüste bulunursa İngiltere’nin Osmanlı Devleti’ni silahla muhafaza ve müdafaa edeceği, 2-Osmanlı Devleti’nin topraklarında bulunan Hıristiyan tebaası için iki devlet arasında kararlaştırılacak reformları yapması, 3-Kıbrıs adasının idaresinin İngiltere’ye terk edilmesi hükümleri bulunuyordu¹⁰.

İngiltere, Kıbrıs Anlaşması’na ıslahata dair bir madde ekleterek Osmanlı Devleti’ndeki Hıristiyanların ve özellikle Ermeni-

lerin kontrolünü elde etmeyi hedeflemişti. “Osmanlı Devleti, halkı Ermeni olan vilayetlerde mahalli ihtiyaçların gerektirdiği ıslahatı yapmayı ve Ermenilerin Çerkez ve Kürtlere karşı huzur ve güvenliklerini garanti etmeyi taahhüt eder ve bu konuda alınacak tedbirleri devletlere bildireceğinden, bu devletler söz konusu tedbirlerin uygulanmasını gözetecektir” hükmü 13 Temmuz 1878’de imzalanan Berlin Anlaşması’nın 61. maddesine eklenecek ıslahat konusu uluslararası taahhüt haline getirildi¹¹.

Berlin Anlaşması’nın imzalanmasından sonra İngiltere, Kıbrıs Anlaşması’ndaki hükme dayanarak ıslahatın yapılmasını Osmanlı hükümetine dayatmaya başladı. Lord Salisbury 8 Ağustos 1878 tarihinde İstanbul elçisi Layard’a gönderdiği talimatname ile Berlin Anlaşması’nda kabul edilen 61. madde doğrultusunda yapılacak reformların esaslarını belirtiyordu. Buna göre dağınık durumda olan Ermenilerin Lübnan’da olduğu gibi bir idari yapıya sahip olmaları imkansızdı. Yapılacak düzenlemeler: 1-Avrupalılarca organize edilecek bir jandarma kuvveti, 2-Osmanlı Devleti’nin büyük şehirlerinde merkezi mahkemelerin bulunması ve her birine Avrupalı hukukçu atanması, 3-Her vilayete bir vergi toplayıcısı atanması, 4-Valiler ve yargıçların görev sürelerinin kısıtlanması şeklinde olmalıydı¹².

Layard kendisine iletilen ıslahat esaslarını 18 Ağustos’ta Yıldız’a gittiğinde Sultan’a önce şifahi olarak, daha sonra 19 Ağustos’ta

(8) Rifat Uçarol, *1878 Cyprus Dispute & The Ottoman-British Agreement*, Lefkoşa 2000, s.29-30; Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, s.84-85.

(9) Yuluğ Tekin Kurat, *Henry Layard’ın İstanbul Elçiliği 1877-1880*, Ankara 1968, s.80.

(10) Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, s.535-536;

(11) Esat Uras, *Taribte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1987, s.248, 403-404; Bilal N. Şimşir, *Ermeni Meselesi 1774-2005*, İstanbul 2005, s.20.

(12) *British Documents on Ottoman Armenians, (1856-1880)*, Volume: I, (Edited by Bilal Şimşir, Ankara 1989, s.195; Bilal Şimşir, *Osmanlı Ermenileri*, İstanbul 1996, s.170-171; Kurat, *Henry Layard’ın İstanbul Elçiliği* s.172-173; Münir Aktepe, “Osmanlı İmparatorluğunun Islahı Hakkında İngiltere Elçisi Layard’ın II.Abdülhamid’e Verdiği Rapor”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı:22, s.15; Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı (1878-1897)*, İstanbul 1986, s.18-19; Musa Şaşmaz, *British Policy and the Application of Reforms for the Armenians in the Eastern Anatolia, (1877-1897)*, Ankara 2000, s.25-27.

Babialı'ye bir nota ile resmi olarak bildirdi. Layard'ın hazırladığı ıslahat raporu İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ni kontrol altında tutmasını sağlamayı hedefleyecek nitelikteydi.

Notada; Kıbrıs Anlaşması'na göre Anadolu'da yapılacak ıslahat, Osmanlı hükümeti ile İngiltere arasında ve Berlin Anlaşması'na göre ise reformlara Osmanlı hükümetinin karar vereceği ve tatbikatına diğer devletlerin nezaret edecekleri hatırlatıldıktan sonra; İngiltere hükümetinin Kıbrıs Anlaşması'nın hükümlerinin tatbikine ait müzakerelere hemen başlamak arzusunda olduğu bildiriliyor, Ermenilerin sakin oldukları Doğu Vilayetlerinde asayiş ve emniyet sağlayacak tedbirlerin derhal alınması ve buralarda iyi bir idare kurulması isteniyordu. Bu maksada ulaşmak için İngiltere'nin öncelikle dikkate alınmasını istediği şeylerin, asayiş ve düzenin korunması, adli idarenin düzeltilmesi ve devlet gelirlerinin ne şekilde toplanacağı hususları olduğu dile getiriliyordu¹³.

Büyükelçi Layard, verilen memorandumdan sonra Sadrazam Saffet Paşa ile görüştü. Paşa, verilen ıslahat teklifinin pratikte uygulanamayacağını, "jandarma için para yok, şimdi zaten istinaf mahkemeleri var çok iyi Türkçe bilen hukukçu nereden bulunacak, pratik değil. Aşarı kaldırmanın imkanı yok, Yunanistan bile kaldıramadı. Valiler iyi ise ölüncüye kadar görevde kalabilirler" tarzındaki itirazlarıyla açıklamaya çalıştı¹⁴.

Saffet Paşa'nın itirazlarına rağmen Sultan II. Abdülhamid ve hükümet bu raporda ileri sürülen teklifleri özel bir Meclis oluşturarak burada tartışmaya açtılar. Yapılan görüşmelerden sonra İngiliz teklifleri değişikliklere uğratarak kabul edildi. Karar 24 Ekim 1878'de Saffet Paşa'nın hazırladığı yazıyla Layard'a iletildi. Düzenleme şu şekilde yapıldı:

1-Jandarma teşkilatına alınacak yabancı subaylar teşkilat tamamlanıncaya kadar bulunacak, ancak kumandan olamayacaktı.

2-Adliyenin düzeltilmesi gereklidir. Ancak yabancı yargıçlar, müfettiş olarak bulunabileceklerdir.

3-Aşar vergisinin kaldırılması bir iki vilayette denenecek, alınan sonuca göre diğer bölgelerde de uygulanacaktır.

4-Valiler bazı zorunlu durumlar dışında beş yıl süreyle görevde kalacaklardır¹⁵.

Hükümetin 24 Ekim'de Anadolu ıslahatı konusunda yeni bir sorumluluk alması Ermenileri harekete geçirmişti. Patrik Nerses, Layard'a gönderdiği 31 Mayıs 1879 tarihli mektubunda Ermenilere baskı yapıldığı ve bunu önlemek için Doğu Anadolu'da muhtariyet verilmiş bir Ermeni Vilayeti'nin kurulmasının şart olduğunu söylüyordu. Patrik Nerses'e istekleri karşılamak için elinden geleni yapacağını bildiren Layard, kısa bir süre sonra Babialı üzerinde baskı yapmaya başlamıştı¹⁶. Oysa 1878 yılı sonlarında Doğu Anadolu'ya konsolos olarak tayin edilmiş olan Trotter'in vermiş olduğu raporlara göre, Patrik Nerses'in belirtmiş olduğu şekilde herhangi bir baskı ve öldürme olayı bulunmuyordu¹⁷.

Bu sıralarda İranlı bir gencin küçük yaştaki bir Ermeni kızına tecavüz etmesi, Ermenilerin ve İngiltere'nin Babialı'ye baskı yapması için bir fırsat doğurdu. Tecavüz olayı nedeniyle çıkan kargaşanın Ermenilere zulüm yapılıyor diye yansıtılması üzerine Büyükelçi Layard Babialı'ye 17 Temmuz 1879'da iki sözlü nota verdi. Bu notalarda; 24 Ekim 1879 tarihinde Osmanlı hükümetinin söz vermiş olmasına rağmen mahkemelere hala yabancı hakim atanmadığı ve Erzurum'da

(13) Küçük, *Osmanlı Diplomasisi*, s.23-24; Kurat, *Layard'ın İstanbul Elçiliği*, s.174-175; Layard'ın verdiği layiha metni için bkz. Aktepe, "Layard'ın II. Abdülhamid'e Verdiği Rapor", s.15-25; Hüseyin Çelik; Tevfik Sütçü, "İngiltere'nin Sultan II. Abdülhamid'e Sunduğu Reform Paketleri-II", *Tarih ve Toplum*, (Ağustos 1993), s.50-53.

(14) *British Documents on Ottoman Armenians*, I, s.196-197; Şimşir, *Osmanlı Ermenileri*, s.172.

(15) *British Documents on Ottoman Armenians*, I, s.234-242; Şimşir, *Osmanlı Ermenileri*, s.187; Kurat, *Layard'ın İstanbul Elçiliği*, s.177-179; Küçük, *Osmanlı Diplomasisi*, s.27-30; Salisbury ve Layard'ın değerlendirmeleri için bkz. Şaşmaz, *British Policy*, s.28-35.

(16) Küçük, *Osmanlı Diplomasisi*, s.38.

(17) Şaşmaz, *British Policy*, s.41.

kurulmasına başlanılan jandarma teşkilatının başına Avrupalı bir subayın atanması gerekliliği dile getiriliyordu. Bu sözlü notaların hemen arkasından Layard, yine 17 Temmuz 1879 tarihinde hazırlamış olduğu yazılı bir notayı Sultan II. Abdülhamid'e sunuyordu. Bu yeni notasında Layard, reformların yapılamamasının sorumlusu olarak Babıali'yi görüyor, eğer bu şekilde devam edilecek olursa ittifak taahhütlerinin yerine getirilemeyebileceği tehdidinde bulunuyordu. Layard, ayrıca hükümette bulunan bazı şahısların Rusya'ya yaklaşmak için gösterdikleri çabaların İngiliz-Osmanlı ilişkileri açısından tehlikeli olabileceğini belirterek, bu açıdan Harbiye Nazırı Gazi Osman Paşa'nın Rus tarafı tutumunu şikayet ediyordu¹⁸.

Layard'ın bu notasında Rus tehdidinde yer vermesi ve bazı devlet adamlarını şikayet etmesi ilginç görünmektedir. Verilen bu notadan, Rusya'nın artık Osmanlı Devleti ve İngiltere ilişkilerinde tehdit unsuru olarak kullanılacağı anlaşılmaktadır ki Layard, Dışişleri Bakanı Salisbury'ye gönderdiği bir yazısında istediklerinin yaptırılabilmesi için "Sultan'ın korkularının uyandırılması" gerektiğini belirtiyordu. Nitekim Layard verdiği notada bu Sultan'ın korkusunu uyandırmak için "Rusya'nın Osmanlı Devleti'ni parçalanma politikasından vazgeçmediğini, İngiltere'nin koruyuculuk rolünü devam ettirmesi için reformlara hız verilmesinin şart olduğunu" ortaya koymuştu.

İngiliz Askeri Konsoloslarının Atanması

Disraeli hükümeti reformların uygulanmasını hızlandırmak ve taahhütlerin hangi derecede gerçekleştirildiğini yerinde izlemek ve mahalli otoritelere fikir vermek amacıyla özel eğitilmiş askeri yetkilileri Anadolu'ya gönderme kararı aldı. Bu askeri yetkililer, tam anlamıyla "siyasal ajan" rolünü üstlenecekler ve görev yaptıkları yerde hemen hemen her konuyla ilgili raporlar hazırlayarak Londra'ya göndereceklerdi. Dışişleri Bakanı

Salisbury tarafından Teğmen Ferdinand Bennet'e gönderilen görevlendirme yazısında askeri konsoloslardan beklentiler şu şekilde sıralanıyordu:

"En önemli işleviniz arasında yönetimdeki mevcut aksaklıkları araştırmak, bildirmek ve Babıali'ye yapmaya söz verdiği reformları yürürlüğe koyma konusunda yardımcı olmaktır. Bununla birlikte Anadolu'daki görevinizin en önemli kısmı konsolosların ya da konsolos yardımcılarının olağan görevlerinden farklı niteliktedir. Hareketleriniz ve araştırıp bildireceğiniz konuların neler olduğuna ilişkin direktifleri, emri ve gözetimi altında bulunacağınız Majestelerinin Anadolu'daki Başkonsolosu Yarbay Wilson'dan öğreneceksiniz".

Verilen bu emirlerin uygulamada bazı rahatsızlıklar ortaya çıkarması son derece normaldi. Nitekim kısa bir süre sonra Adana Vilayeti'nden Sadarete gönderilen bir telgrafta Cooper'ın bölgedeki çalışmalarından bahsedilerek şikâyetinde bulunuluyordu. Bu telgrafa göre; Cooper, atandıktan sonra mahkemelerin işleyişine ve Valiliğin bölgedeki otoritesine müdahale etmeye başlamıştı ki, Vali bu durum karşısında nasıl hareket etmesi gerektiğini bilmiyordu¹⁹.

Adana Valisinin şikâyetine konu olduğu üzere sivil konsoloslardan farklı bir amaç için oluşturulan yeni kurum İngilizler tarafından "askeri konsolosluk" olarak tanımlanıyordu. İngiltere tarafından tanımlanan bu yeni görev biçimi Osmanlı hükümeti tarafından benimsenmemiş olmalı ki, bu askeri görevliler "konsolos yardımcısı" olarak tanımlanmıştı. Disraeli hükümeti, ilk olarak Anadolu Başkonsolosu unvanıyla merkezi Sivas'ta olmak üzere kendisine bağlı Bursa, Konya, Kayseri ve Kastamonu şubelerini kontrol edecek birime Albay Wilson'u tayin etti. Daha önce Erzurum'da konsolos olarak görev yapan Yar-

(18) Layard'ın hükümete verdiği notalar için bkz. Küçük, *Osmanlı Diplomasisi*, s.42-43.

(19) BOA, Y.PRK. DH. D:1; G:31 (15 Aralık 1879)

bay Trotter de Erzurum ve Van vilayeti ile havalisini kontrol etmek için görevlendirildi²⁰.

İlk görevlendirmelerden sonra askeri konsolosların yerleri şartlara göre değiştirilmiştir. İngiliz konsolosları üzerine bir çalışma yapan Uygur Kocabaşoğlu, yapılan yazışmaları esas alarak askeri konsolosların hangi bölgelerde görev yaptıklarını şu şekilde tespit etmiştir²¹:

1879-1882 Arasında Görev Yapan Askeri Konsoloslar ve Görev Yerleri

Görev Yeri	Adı	Rütbesi	Atanma Tarihi
Anadolu(Sivas)	Charles W.Wilson	Yrb. Başkonsolos	28.03.1879
Adana (Kayseri)	Harry Cooper	Yzb. Kons. Yrd.	Ekim 1879
	Ferdinand Bennet	Tğm. Kons. Yrd.	1880
Konya (Isparta, Burdur, Antalya)	J.D.H. Stewart	Yzb. Kons. Yrd.	1879
Bursa/Adapazarı	H.H. Kitchner	Tğm. Kons. Yrd.	Temmuz 1879
Kastamonu	J. Picton-Warlow	Bnb. Kons. Yrd.	1880
Aydın	H. Chermside	Tğm. Kons. Yrd.	1880
Erzurum	W.Ewerett	Yzb. Kons. Yrd.	1879
Van	E. Clayton	Yzb. Kons. Yrd.	1879
Diyarbakır	H. Trotter	Binbaşı Konsolos	Mayıs 1880

Askeri konsolosların atanmasından sonra gönderilen raporlar bir bakıma Anadolu'nun acıklı durumunu tasvir ediyordu. Özellikle Başkonsolos olarak atanan Wilson'ın raporlarında Anadolu'da tarla ekip biçecek erkek kalmadığını, kadın ve çocukların bu işlerle uğraştıklarını, kuraklık ve çekirge akınının mahsulü harap ettiğini detaylarıyla anlatıyordu. Wilson'a göre; ortada doğru dürüst bir emniyet kuvveti bulunmuyordu. Soygun ve baskınlara rağmen pek çok köyde asayişin devam etmesi şaşkınlık vericiydi. Ayrıca bölgelerde yeterli miktarda zabita kuvveti bulunmuyor, mevcut zaptiyelerin ellerinde bulunan silahlar modası geçmiş filintalı tüfeklerdi. Bunlar maaşlarını dahi alamıyorlardı. Bu şartlarda en büyük asayişsizliği muhacirler yapıyorlar ve saldırgan tavırlarıyla bölge halkı için tehdit oluyorlardı²².

Askeri konsoloslar tarafından gönderilen raporlar Disraeli hükümetinin Osmanlı Devleti'ne bakış açısını ve takip edilecek

politikaları belirliyordu. Konsolosların da yönlendirmeleriyle Disraeli hükümeti çeşitli vesilelerle Doğu Anadolu'da ıslahat yapılması taleplerini Osmanlı hükümetine bildirdi. Disraeli hükümetinin reform talepleri doğrultusunda verdiği son notası 25 Kasım 1879 tarihli oldu. Büyükelçi Layard tarafından verilen ve son derece sert bir dille kaleme alınan istekler 9 maddeden oluşuyordu. Daha önce verilen ıslahat layihalarındaki isteklere bu sefer yenileri de eklenmişti. Bunlar; askeri memurların Vali'ye tabi olması, nüfusu Hıristiyan olan kaza ve nahiyelere Hıristiyan kaymakam ve müdür tayin edilmesi, Hıristiyanların mahkemede şahadetlerinin kabulü ve Erzurum'a Hıristiyan memurlar tayin edilmesiydi. Bu ıslahat layihası Babıalî tarafından 1 Aralık 1879'da görüşülmeye başlandı. Verilen ıslahat layihasının Sultan'ın yetkisini yok edeceği maddeler içermesi nedeniyle bu tarz isteklerin kabul edilemeyeceği fakat diğer taraftan gayrimüslimlerin haklarının korunması için azami gayret sarf edildiğine dair alınan karar İngiliz hükümetine iletildi²³.

Disraeli hükümetinin Osmanlı hükümetine reformlar konusunda yaptığı baskılar 1880 yılında kesildi. Fakat Ermeni sorunu ve Osmanlı Devleti'ne yapılan baskılar aynı yıldan itibaren daha sert ve keskin politikaların uygulanacağı bir döneme girdi. Çünkü 1880 yılında İngiltere'de William Ewart Gladstone başbakanlık koltuğuna oturmuştu.

William Ewart Gladstone ve Ermeni Sorununda Yeni Dönem

William Ewart Gladstone liberal politikacı olarak 1868 yılında ilk kez başbakanlık koltuğuna oturmuş ve 1874 yılına kadar altı yıl iktidarda kalmıştı. Takip ettiği iç ve dış politikalar rakibi Disraeli tarafından acımasızca

(20) Askeri konsoloslukların oluşturulma süreci ve görev tanımı için bkz. Uygur Kocabaşoğlu, *Majestelerinin Konsolosları*, İstanbul 2004, s.127,130-136; ayrıca bkz. Küçük, *Osmanlı Diplomasisi*, s.45; Atamalarla ilgili ayrıca bkz. *British Documents on Ottoman Armenians, I*, s.400; Şimşir, *Osmanlı Ermenileri*, s.251.

(21) Kocabaşoğlu, *Majestelerinin Konsolosları*, s.138.

(22) Küçük, *Osmanlı Diplomasisi*, s.45-46..

(23) Küçük, *Osmanlı Diplomasisi*, s.56-57.

eleştirilerek, kendisine karşı büyük bir propaganda dönüştürülmüş ve 1874 yılında yaşadığı büyük hezimetle iktidardan ayrılmıştı. Yaşadığı yenilgi aynı zamanda onun büyük bir depresyona girmesini de sağlamıştı. Bu nedenle politikadan ayrıldığını söyleyerek, Liberal Parti başkanlığını bırakmıştı. Gerçekten politikadan kopmak istemeyen Gladstone, iktidarı elde edebilmek için bir fırsat çıkmasını beklemeye başlamıştı²⁴.

Gladstone'un beklediği bu fırsat 1876 yılında ortaya çıktı. 1876 Bulgar ayaklanmalarını dünya kamuoyuna duyurduğu "Bulgarian Horrors and the Question and the East" isimli bir risale yayınladı. Büyük mitingler düzenleyen Gladstone, Başbakan Benjamin Disraeli'nin politikalarına saldırarak, onu "Doğu'nun Despot Sultanı'nı" korumakla suçladı. Bu dönemde kazandığı büyük başarı ve popülerlikle İngiltere'nin dış siyasetini belirleyerek Disraeli hükümetini Osmanlı Devleti'ni destekleme politikasından uzaklaştırdı²⁵.

Gladstone 1876 yılında başladığı propaganda toplantılarını 1880 seçimlerine kadar devam ettirdi. Bu propagandaların bir sonucu olarak 1880 yılı seçimlerinde büyük bir başarı elde etti²⁶. Kraliçe Victoria hükümeti kurma görevini Gladstone'a verdi²⁷.

Gladstone'un 1880 yılında başbakanlık koltuğuna oturması Ermeni sorununun yeni bir döneme girmesine de yol açtı. Ermeni bağımsızlık istekleri her ne kadar 1878 yılında imzalanan Ayastefanos ve Berlin anlaşmalarıyla başlamış olsa da²⁸ bu isteklerin fiili bir harekete dönüşmesi, Ermenilerin silahlı mücadele yoluyla bağımsızlıklarını elde etme çabaları 1880'den sonraki yıllara tekabül etmektedir. Erzurum'da başlayan Anavatan Müdafileri Olayı'nın ve sonrasında gelişen tedhiş hareketlerinin Gladstone'un 1880'de iktidara gelmesi ve Ermeniler için reform taleplerini gündeme getirmesiyle doğrudan ilişkili olduğu görülmektedir. Ermeni yazarlardan Nalbandian bu etkiyi şu şekilde ifade ediyor:

"Ermeniler, 1880 yılında İngiltere'deki liberallerin ve yankısı bu güne kadar devam eden 'Ermenilere hizmet etmek medeniyete hizmet etmektir' sözünün sahibi Gladstone'un zaferi ile özellikle cesaretlenmişlerdi"²⁹.

Ermenilerin Gladstone'un hükümete gelmesini bir yıl öncesinden beklemeye başladıkları yazışmalardan anlaşılmaktadır. Kamil Paşa tarafından hazırlanan rapora göre, Ermeniler Avam Kamarası'nda kendilerini savunan liberal politikacılara teşekkür mektubu göndermek amacıyla Patrikhane'de bir toplantı yapmışlardı. Toplantıya Marquis de Bath ile Daily News'ın İstanbul'da bulunan temsilcisi katılmıştı. Raporda ayrıca Gladstone'un Ermeni sorunu üzerindeki etkisinden de bahsedilerek Sultan'ın bu konuda bilgilendirilmeye çalışıldığı görülmektedir³⁰.

Gladstone'un iktidara gelmesiyle birlikte Ermenilerin bağımsızlıklarını elde etmelerine yönelik yapılan yayınlar da dikkat çekmeye başladı. İstanbul'da yayınlanan Levant Herald gazetesi 1880 Nisan ayının başlarından itibaren bu konu üzerinde durmaya başladı. Osmanlı Devleti'ni kötülemeye ve Ermenileri kışkırtmaya yönelik yayınlar üzerine Levant Herald gazetesinin toplatılmasına karar verildi³¹. Gazete, Gladstone'un iktidara gelmesiyle birlikte Ermenileri cesaretlendir-

(24) R.T. Shannon, *Gladstone and Bulgarian Agitation 1876*, London 1963, s.2,4.

(25) Gladstone'un 1876 ajtasyonu için bkz. Taha Niyazi Karaca, "1876 Bulgar Ayaklanmasının Avrupa Kamuoyuna Takdiminde William Ewart Gladstone ve Edwin Pears", Uluslararası Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Türk-Bulgar İlişkileri Sempozyumu, Osman Gazi Üniversitesi Eskişehir, (11-13 Mayıs 2005).

(26) George W.E. Russell, *The Right Honourable William Ewart Gladstone*, London 1891, s.246-247.

(27) Justin Huntly McCarthy, *The Story of Gladstone's Life*, New York 1885, s.304.

(28) Ermeniler hem Ayastefanos Anlaşmasının imzalanması esnasında hem de Berlin'de Kilise aracılığıyla büyük baskı yaptılar. Ayastefanos'un 16. maddesinde Ermenilere reform yapılması maddesinin yer almasıyla ilk kez Ermeni sorunu uluslararası arenada yer almış oldu. Ayastefanos Anlaşması'nın hükümsüzlüğü ve yerine Berlin Anlaşması'nın imzalanma süreciyle Ermeniler Avrupa devletleri üzerinde baskı oluşturacak bir heyet oluşturular. Heyet Ermeni isteklerini devletlere anlatacağı. Bu heyetin üyeleri; Eski Patrik Hrimyan, Beşiktaş Piskoposu Noren Narbey, Stephan Papazyan ve Minas Çeraz idi. Bu dönemdeki gelişmeler için bkz. Uras, *Tarihçe Ermeniler*, s.215; ayrıca bkz. Küçük, *Osmanlı Diplomasisi*, s.13.

(29) Louise Nalbandian, *Armenian Revolutionary Movement*, Berkeley 1963, s.84.

(30) BOA, Yıldız Esas Evrakı (YEE), D:86; G:43 (15 Temmuz 1879)

(31) BOA, Yıldız Tasnifi Sadaret Resmi Maruzat Evrakı (YA. HUS), D:164; G:53 (24 Nisan 1880)

meye çalışıyordu ki zaten Gladstone'u bekleyen Ermeni milliyetçileri Anadolu içlerinde propaganda faaliyetlerine başlamışlardı bile. Örneğin 1880 yılında Yozgat, Sivas ve Kayseri bölgelerinde dolaşarak vaazlar veren ve Ermenileri kıskırtan Papaz Karabet adındaki bir şahıs tespit edilmişti. Bu şahıs her ne kadar tutuklanmasa da kıskırtıcı propaganda yapması nedeniyle bütün faaliyetleri takibe alınmıştı³².

Gladstone hükümetinin dışişleri bakanı Lord Granville'in 4 Mayıs 1880'de Berlin, Viyana, Petersburg ve Roma'daki İngiliz elçiliklerine gönderdiği talimatname Gladstone'un istekleri doğrultusunda hazırlanmıştı. Yazıda elçilerin buldukları ülkelerin hükümetlerini ortak hareket etme konusunda ikna etmeleri isteniyordu³³. Böylelikle Gladstone Ermeni sorununu uluslararası alana taşıyarak bir taraftan Ermeni ayaklanmalarının temellerini atarken, diğer taraftan da Doğu Anadolu'da çıkaracağı Ermeni ayaklanmaları ile Rusya'nın güneye ilerlemesini durdurmayı hedefliyordu³⁴.

Gladstone'un bu girişiminden Osmanlı hükümetinin de haberi olmuştu. Avrupa'da bulunan Osmanlı elçilerinden bu hususta bilgi istenmişti. Elçilerin göndermiş oldukları cevaplardan Gladstone'un girişiminin doğru olduğu anlaşılmıştı. Roma elçisi Turan Bey, Gladstone'un elçilere gönderdiği talimatnamenin bir suretini elde etmeyi başararak özeti İstanbul'a ilettiği³⁵.

Bu girişimden yalnızca iki gün sonra yeni bir karar alan Gladstone, milletvekillerinden G.J. Goschen'i İstanbul'a elçi olarak göndermeye karar verdi³⁶. Bu kararı Dışişleri Bakanı Lord Granville, 6 Mayıs'ta gönderdiği tel ile bütün elçiliklerine bildiriyordu. 28 Mayıs'ta İstanbul'a gelerek çalışmalarına başlayan Goschen, Hariciye Nazırı'ndan kendisinin Sultan ile görüştürülmesini talep etti. Sultan II. Abdülhamid, Goschen'in İstanbul'a gönderilmesini İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne karşı atmış olduğu bir adım olarak gör-

düğünden bu isteği bir süre beklemeye aldı. Sultan'ın böyle davranmasında Goschen hakkında kendisine gönderilen raporların etkili olduğu düşünülebilir. Londra'dan gönderilen bir raporda Goschen'in tayin edilmesinin mahzurları üzerinde durularak, Londra'da bulunan elçi Musurus Paşa'nın Gladstone'un politikalarının ciddiyetini fark edebilecek bir yapıda olmadığı belirtiliyordu³⁷.

Sultan II. Abdülhamid gecikmeli de olsa Goschen'i huzuruna kabul etti. Goschen, reformların uygulanması için geldiğini Sultan'a hiç de nazik sayılmayacak şu cümlelerle ifade etti:

“Hal ve tasfiyesi, gerek Padişahın ve gerekse Avrupa'nın menfaatleri icabından olan bazı meseleleri İstanbul'da muayyen bir müddet için vuku bulacak ikametim esnasında Berlin Antlaşması'nı imza eden diğer devletlerin sefirlerinin yardımlarıyla halledebilmek ümidinde olmasaydım, milletvekili sıfatıyla bana verilen bu zor görevin sorumluluğunu kabul etmezdim”³⁸.

Goschen'in usullere aykırı olarak konuşmasını önceden verilen metin üzerinden değil de şifahi olarak yapması Sultan'ı rahatsız etmişti. Sultan yapılan görüşmenin yazılı olarak verilmesi konusunda ısrar edince Goschen, İngilizce ve Fransızca olarak hazırladığı

(32) Başvekil Sait Paşa ile Sivas Valisi Hakkı Paşa'nın konu ile ilgili yazışma metinleri için bkz. *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, IV, (17 Temmuz 1879-30 Mart 1881), Başbakanlık Osmanlı Arşivi Müdürlüğü Yayını, İstanbul 1987, s.426, Belge No:96, 97.

(33) Şaşmaz, *British Policy*, s.83.

(34) İstanbul'da uzun yıllar bulunan George Washborn 1894 yılında Ermeni ayaklanmalarını şu şekilde değerlendiriyordu: “Ermenilerin durumu, özellikle Anadolu içerisinde, Berlin Kongresi'nden sonra değişmeye ve güçleşmeye başladı. Bu durumda İngiliz politikasının büyük sorumluluk payı vardır. İngiltere Ermeni haklarını savunma iddiası ile ortaya atılmış olanlar için ıslahat sağlayacağını ve Ermenilere bağımsız bir Ermenistan eyaleti kuracağı telkinlerinde bulunarak onları tahrik etmiştir. Bunun kısmen Hıristiyanlık gayreti ile fakat daha çok bizzat kendi menfaatleri için yani bağımsız bir Ermenistan'ın Rusya'nın Anadolu'ya ilerlemesine engel olunacağı düşüncesi ile yapılmıştır. Sonunda Ermenileri Osmanlı Devleti'ne isyan ettirmiştir”. Bkz. Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, I/1, Ankara 1991, s.17; ayrıca bkz. Cevdet Küçük, “Ermeni Meselesi Karşısında Sultan II. Abdülhamid'in Tutumu ve Anadolu'da Ermeni Nüfusu”, *Türk Kültürü*, XX/236 (Şubat 1982), s. 864-872.

(35) Küçük, *Osmanlı Diplomasisi*, s.64; Şaşmaz, *British Policy*, s.84.

(36) Ali Fuat Türkgeli, *Mesail-i Mübimme-i Siyasiye*, II, (Yayına Hazırlayan: Bekir Sıtkı Baykal), Ankara 1987, s.142.

(37) BOA, Y.EE. D:138, G:12 (3 Haziran 1880)

(38) Küçük, *Osmanlı Diplomasisi*, s.65-66.

metni 4 Haziran'da Hariciye Nazırı'na verdi. Bu metin Sava Efendi'nin tercümesiyle Sultan II. Abdülhamid'e sunuldu³⁹.

Osmanlı Devleti'ne Verilen 11 Haziran 1880 Tarihli Nota

İstanbul'da çalışmalarına başlayan Goschen, Sultan'a belirttiği şekilde diğer ülke elçilerini de yanına alarak ıslahat konusunu Avrupa devletlerinin ortak baskısı haline getirmeye çalıştı. Bu çalışmalar sırasında Patrik Nerses, Goschen'i huzuruna çağırarak Ermenilerin ıslahatlardan beklentilerini bir memorandum halinde elçiye verdi⁴⁰. Nerses'in üzerinde durduğu konuları da dikkate alarak ayrı ayrı fakat aynı mealde notalar hazırlayan Avrupa devletlerinin İstanbul elçileri 11 Haziran 1880 tarihinde bu notayı Osmanlı hükümetine verdiler. Sert ifadelerin kullanıldığı bu notada elçiler; "Osmanlı Devleti'nin Berlin Anlaşması'nın 61. maddesinde taahhüt edilen konuları yerine getirmediğini, kendileri tarafından yapılacak müdahalelerle ancak ıslahatın yapılabileceğine inandıklarını ve her türlü gecikmeden Osmanlı hükümetini sorumlu tuttuklarını" belirttiler⁴¹.

Bu arada Goschen'in Osmanlı hükümeti ile yapmış olduğu görüşmelerde Berlin Anlaşması'nın 61. maddesini "Ermeni Sorunu" tabiriyle tanımlamaya başladı. Böylece "Doğu Anadolu Islahatı" veya "Ermeni Islahatı" tanımlaması tamamen bir "Ermeni Sorununa" dönüştürülmüş oluyordu⁴².

İngiltere, Rusya, Fransa, Almanya, Avusturya ve İtalya elçileri tarafından 11 Haziran'da verilen notalar 27 Haziran 1880'de Meclis-i Vükela'nın (Bakanlar Kurulu) gündemine alınarak müzakere edildi. Yunan sınırı, Karadağ'a arazi terki ve Anadolu ıslahatı olmak üzere üç ana noktada toplanan istekler ele alındı. Görüşmelerde, notalarda geçen Ermenistan tabirinin maksatlı olarak kullanıldığı ve bu nedenle elçilerin uyarılması kanaati ortaya çıktı. Diğer taraftan elçilere verilen 5 Temmuz günlü cevapta, ıslahatın yalnız Er-

meniler için değil bütün Osmanlı tebaasına yönelik olarak yapılacağı, gerekli düzenlemeler yapılır yapılmaz ıslahata başlanacağı haber veriliyordu⁴³.

5 Temmuz tarihli bu notaya ek olarak Sultan II. Abdülhamid tarafından İngiltere Kraliçesine bir mektup gönderiliyordu. Sultan II. Abdülhamid bu mektupta; "Berlin Anlaşması hükümlerinin tatbiki benim için mukaddes bir vazife hükmündedir. Ne kadar elim olursa olsun bu vazifenin yerine getirilmesine samimi bir azim ve kararlı teşebbüs edileceği kararlaştırılmış ise de, harap edici bir savaştan sonra bile, Berlin Anlaşması'nda kesin olarak halledilmeyen meseleler hakkında hükümetim genel emniyet ve asayişini korumak için pek çok zorlukları ve vahim neticeleri men etmeğe muktedir ve devletlere bazı mülahazat vermeğe dikkat edecektir" diyerek yapacağı ıslahata yabancıların müdahale ettirilmeyeceğini belirtmiş oluyordu⁴⁴.

Osmanlı hükümetinin cevabi notası ve Sultan II. Abdülhamid'in Kraliçe'ye gönderdiği mektupta kullandığı ifadeler Başbakan Gladstone'u kızdırmış olmalıdır. Nitekim 22 Temmuz 1880 tarihli Avam Kamarası konuşmasında kızgınlığını şu şekilde dile getiriyordu:

"Büyük devletler, Türkiye'ye reformlar öğütlemeye ve bu reformların Osmanlı İmparatorluğunun bütünlüğü gibi çok önemli bir konuya yönelik olması için kanı birliğine varmışlardı. Ne sonuç elde edildi? Şu: Türkiye yirmi yıl istifini bozmadı, büyük devletlerin dileği olan gelişmeyi ve reformları gerçekleştirmedi, sonunda onlara, ses tonunu değiştirmeleri gerektiğini anlattı... Türk imparatorluğunun yıkılmasından doğacak güçlüklerden kaçınmayı ne kadar istersek isteyelim Türk hüküme-

(39) BOA, YEE. D:138; G:3 (5 Haziran 1880)

(40) *British Documents on Ottoman Armenians (1880-1890)*, II, (Editor: Bilal N. Şimşir), Ankara 1989, s.35-37.

(41) *British Documents on Ottoman Armenians*, II, s.38-43; Şaşmaz, *British Policy*, s.84; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, VIII, Ankara 1995, s.134; Türkgele, *Mesail-i Mübimme-i Siyasiye*, II, s.143-144.

(42) Şaşmaz, *British Policy*, s.84.

(43) Küçük, *Osmanlı Diplomasisi*, s.77-79.

(44) Küçük, *Osmanlı Diplomasisi*, s.81-82.

tinin, tebaalarına karşı olan ödevlerini yerine getirmesi ikinci derecede bir sorun değildir; öncelikli bir sorundur, çabalarımızın yöneldiği başlıca amaçtır. Madem Türkiye ödevlerini ifa etmek istemiyor toprak bütünlüğünü ve özgürlüğünü kurtarmak için ne yapması gerekiyorsa, kendi kendine yapсын”⁴⁵.

Bulgarlara bağımsızlıklarını kazandıran İngiliz gözü ile bakılan Gladstone’un Avam Kamarası’nda Türklere ve Türk hükümetine karşı saldırılara geçmesi daha önce elde etmiş olduğu başarıyı devam ettirebilme çabası açısından kendisinden beklenen bir tavidir. Onun bu konudaki aşırılığı aynı zamanda iç politikadaki başarısının anahtarlarından biriydi⁴⁶.

Osmanlı yönetimi ve aydınları, Gladstone’un saldırıya geçerek Ermeniler üzerinde oynayacağı oyunu görüyor ve bu oyunda “ıslahat silahının” kullanılacağını da biliyordu. Nitekim Saray’ın yayın organı kabul edilen Tercüman-ı Hakikat 16 Nisan 1880 tarihli “Ermenilerin istekleri” başlıklı bir yazısında gelecekte tehlikeyi ortaya konuyordu. Yazıda; “Gladstone’un Hıristiyanların savunucusu unvanını alması ve Hıristiyanlar üzerine olan tezlerin Ermenileri kazanmak için yazılması ve Hıristiyanların korunması için reformlara başlanmasını temin etmek medeni insanların gözünde şaşırtıcı değildir” dendiikten sonra “Yüzyıllardır hükümete bağlı olan Bulgarların ayaklandırıldığı fakat aynı şekilde Ermeniler adına bu şekilde cesaretlendirici hareketlerin yapılmaması; Ermenilerin herhangi bir şikâyeti var ise, örneğin kendilerine kötü davranılıyorsa hükümetin vilayetlerde en iyi düzenlemeleri yapacağı, vergi memurları haksızlık yapıyor ise bu gibilerin görevlerinden alınacağı ifade ediliyor ve reformlara karşı olunmadığı fakat Ermeni isteklerinin reform ötesi isteklerinin büyük bir tehlikeyi de beraberinde getirdiği” belirtiliyordu⁴⁷.

Gladstone, istediği sonucu alamaması üzerine Osmanlı hükümetine Avrupa devletleri ile ortaklaşa bir nota verme yolunu ter-

cih etti. İngiliz elçisinin hazırladığı nota diğer devletlerin elçileri tarafından da imzalandıktan sonra 7 Eylül 1880 tarihinde Osmanlı hükümetine verildi. Diplomatik açıdan sert bir dille kaleme alınan notada, hükümetin 5 Temmuz tarihli cevabında belirtilen hususların, söz konusu 61. maddenin mantığına asla uymadığı iddia ediliyordu. Osmanlı hükümetinin kendilerine bilgi vermediği ve ayrıca Adli idarede herhangi bir şekilde ıslahat yapıldığına dair bir belirti olmadığı, konsolos raporlarına göre mahkemelerin eskisinden daha kötü bir durumda olduğu söyleniyordu. Ayrıca, hükümetin 11 Haziran 1880 tarihli nota ile belirtilen şikâyetlere yeterli ve aydınlatıcı bir cevap vermediğini ve Berlin Antlaşması’ndan doğan sorumluluklarını iyi anlamadığının anlaşılması olduğunu, bunu Osmanlı hükümetine anlatmayı bir vazife saydıkların bildiriyorlardı⁴⁸.

Notanın verilmesinden hemen sonra harekete geçen devletler Osmanlı Devleti’ne gözdağı vermek amacıyla donanmalarını Ülgün bölgesine sevk ettiler. Bu şekilde Osmanlı Devleti üzerinde yaptırım uygulamaya çalıştılar⁴⁹. Bu gergin atmosferde toplanan hükümet, verilen bu sert notayı 3 Ekim 1880 tarihinde cevaplayarak reformları gerçekleştirmek için elinden gelenleri yapacağını bildirdi⁵⁰.

Osmanlı hükümetinin bu cevabı başta İngiltere olmak üzere Avrupalı devletleri tatmin etmedi. Goschen, 18 Kasım 1880 tarihinde hükümetine gönderdiği bir telde, Osmanlı hükümetinin verdiği metnin cevap niteliği taşımayacağını belirterek, Ermenilerin sabırlarının taşması nedeniyle isyana kalılabilecekleri iddia edildi⁵¹.

Gerçekte Ermenilerin ayaklanarak kan dökmesini ve bu şekilde Ermeni soru-

(45) Ed. Engelhart, *Tanzimat*, İstanbul 1976, s.314-315.

(46) Russell, *The Right Honourable*, s.243-244.

(47) *British Documents on Ottoman Armenians*, I, s.718-719.

(48) Küçük, *Osmanlı Diplomasisi*, s.83.

(49) Küçük, *Osmanlı Diplomasisi*, s.86; Şaşmaz, *British Policy*, s.95.

(50) *British Documents on Ottoman Armenians*, II, s.140-142; Cevap için bkz. Küçük, *Osmanlı Diplomasisi*, s.87-88.

(51) Küçük, *Osmanlı Diplomasisi*, s.88.

nuna doğrudan müdahil olacak bir ortamın oluşmasını isteyen Gladstone, özellikle Çar II. Alexander'ın öldürülmesinden sonra Rusya'nın Ermeni bağımsızlık hareketlerine sıcak bakmaması nedeniyle önemli bir destekçisini yitirmişti. Diğer taraftan ilk başlarda İngiltere'yi destekleyen Almanya ve Avusturya da Ermeni sorununa temkinli yaklaşmayı tercih edince İngiltere takip ettiği politikalarda yalnız kaldı. Goschen'in çabalarının tatmin edici bir sonuç vermemesi üzerine de Gladstone onu Haziran 1881 tarihinde görevinden alarak yerine Lord Dufferin'i gönderdi⁵².

İstanbul'a İngiliz elçisi olarak giden Dufferin, Goschen'in kaldığı yerden çalışmaya devam etti. Anadolu'da bulunan Yarbay Wilson ve Binbaşı Trotter'e yeni bir proje hazırlamaları talimatı verdi. Elçi Dufferin'in gelir gelmez başlattığı bu atak Ermenilerin memnuniyetine neden olmuştu. 27 Haziran'da kaleme aldıkları ve 13 Temmuz 1881'de The Times'da yayınlanan mektupta Gladstone ve Dufferin'e şükranlarını sunarak beklentilerini şu şekilde dile getiriyorlardı:

“Majestelerinin hükümetinin Ermenilere göstermiş olduğu yakınlık İngiltere'de oturan Ermenileri son derece memnun etmiştir. Türk Hükümeti çok açık olarak keyfi uygulamalarla Ermeni milleti üzerinde zulüm uygulamış, dilleri, edebiyatları, inançları üzerinde baskı kurmuştur. Kanunsuz uygulamalar ve zulümlerle Ermenileri yüksek vergiler altında ezmişler, angarya işlerde çalıştırmışlar ve Ermeniler yoksulluk içerisinde kalmıştır. Majestelerinin İstanbul elçisi Lord Dufferin Ermenilerin yaşantısı ile ilgili bu büyük sorunun düzeltilmesi için elinden gelen bütün mücadeleyi ortaya koydu. Yine belirtmek isteriz ki, Lord Dufferin 20 yıl önce Lübnan'daki politik sistemin oluşmasında başlıca etken olmuştu ki bu model Ermeni hükümetinin oluşturulması için çok uygun bir örnek olarak kabul edilmektedir. Ermeniler olarak inanıyoruz ki, Tanrı'nın idaresi altında Majestelerinin hükümetinin oluşturduğu Avrupa Uyumunu (Concert of Europe) büyük güç

olarak kalır ve Türk hükümeti üzerinde Ermenilere uygun bir yönetim sisteminin ortaya çıkarılmasına kadar baskı uygulamaya devam eder”⁵³.

Ermeniler Lord Dufferin'in yeni bir proje hazırlığı girişiminden memnun olmuşlar ve beklentilerinin Lübnan'da olduğu gibi düzenleme yapılması olduğunu belirtmişlerdi. Lord Dufferin, hazırlattığı yeni projeyi diğer devletlere de onaylatarak Osmanlı hükümetine ortak bir nota olarak verilmesi için çaba sarf ettiyse de elçiler bu düşünceyi kabul etmediler. Özellikle Almanya'nın bu tarz bir isteğe sıcak bakmaması Osmanlı Devleti ile başlamış olan yeni dönem ilişkilerini zedelemek istememesinden kaynaklanıyordu. Destek bulamayacağını anlayan İngiltere yalnız başına hareket etmeye karar verdi. 10 Mayıs 1883 tarihinde Sultanı ziyaret eden İngiliz elçisi 4 Haziran 1878 tarihli Kıbrıs Anlaşması'nı tehdit unsuru olarak kullanmaya çalıştı. Elçi, bu anlaşmanın iki taraflı yükümlülükler getirdiğini, eğer Osmanlı hükümeti kendi yükümlülüklerini yerine getirip ıslahat yapmazsa, İngiltere'nin de Türkiye'yi korumak yükümlülüğünü ortadan kaldıracığı tehdidini ileri sürdü⁵⁴.

Gladstone'un ikinci dönem başbakanlığında takip ettiği Ermeni politikası her ne kadar somut sonuçlar elde etmek açısından başarılı bir gelişme göstermese de Ermeni milliyetçilik hareketlerinin hareketlenmesi ve örgütlenmesi açısından sonuç temin edildiği gözlenmektedir.

Gladstone'dan Gelen Emir: Kan Dökün ki Müdahil Olalım!

Gladstone'un üçüncü başbakanlığı 1 Şubat 1886 ve 20 Temmuz 1886 tarihleri arasında ancak beş buçuk ay devam edebilmişti. 25 Temmuz 1886 tarihinde iktidara gelen Lord Salisbury'nin hükümeti 1892 yılı

(52) Şaşmaz, *British Policy*, s.100.

(53) Yayınlanan mektubun tercümesi için bkz. BOA, HR. SYS. D:2822; G:4.

(54) Küçük, *Osmanlı Diplomasisi*, s.91-92.

na kadar devam etti. Muhalefette kaldığı dönemde Ermeni sorunuyla yakından ilgilenen ve Muhafazakâr Parti'ye baskı yapan Gladstone, her fırsatta Ermeni ihtilalcileriyle irtibat kurmaktan çekinmemişti. Gladstone'un Ermeni ihtilalcilerden Agopyan'a gönderdiği bir mektubu 2 Ocak 1891 tarihli Standart gazetesinde yer almıştı. Mektupta Ermeni katliamlarına karşı Avrupa devletlerinin harekete geçirilmesi için İngiliz hükümetinin olaylara müdahil olması gerektiğini, kendisinin konunun buna elverişli olmadığını söylüyordu. Gladstone, bu ifadeleriyle iktidara geldiğinde ancak sorunu ele alabileceği mesajını vermiş oluyordu⁵⁵.

Hükümete karşı baskı unsuru olarak kullanılan Ermeni sorunu çok sık İngiliz Parlamentosuna geliyor ve tartışmalara neden oluyordu. Bu tarz tartışmalardan biri James Bryce, Stevenson ve Labouchere'in sert konuşmalarıyla yaşandı. Ermenilerin katledildiği ve hükümetin sessiz kaldığına dair iddiaları hükümet adına Dışişleri Müsteşarı Ferguson cevaplamıştı. Ferguson, Liberal Parti milletvekillerinin Osmanlı Devleti'ne karşı kullandığı üslubun düşmanca ve kabul edilebilirlik dışında olduğunu, uyarı yapılacaksa bunun ancak dost bir devlete yakışır üslupla olması gerektiğini söylüyordu. Ferguson'un bu cevabı, liberallerle muhafazakârların Ermeni sorunu karşısındaki tutumlarını açıkça ortaya koyuyordu⁵⁶.

Liberallerin destekleriyle ortaya çıkan bir baskı 1892 yılı Haziran'ında gerçekleşmişti. James Bryce'in yönlendirmesiyle İngiliz-Ermeni Derneği, Osmanlı Devleti'nin Doğu vilayetleri topraklarının birleştirilerek bir bağımsız Ermenistan devletinin kurulması konusunda Salisbury hükümetine müracaatta bulunulmuştu⁵⁷. Bu isteğin gerçekleştirilmesinin mümkün olmadığı bilinmesine rağmen, hükümeti sıkıştırmak ve Ermeni sorununu gündemde tutmak amacıyla yapılan bu müracaat aynı zamanda Ermenilerin Gladstone'dan beklentilerini de yansıtıyordu.

Nitekim Gladstone'un gelişini bekleyen Ermeniler, seçimlerin başlaması arifesinde yaptıkları yayınlarda artık genel ayaklanmanın başlama vaktinin geldiğini ilan ediyorlardı. Böyle bir yazı Daşnaksutyun'un yayın organı Hınçak gazetesinde 1892 yılı Temmuz ayında yayınlanmıştı. Gazetede ayaklanma çağırısı şu şekilde yapılıyordu: "Kötü olaylara gebe günler geçiriyoruz. Bıçak kemiğe dayandı. Kaçınılmaz sonuç için hazırlanın. Örgütlenin! Silahlanın! Elinize ne geçerse onunla silahlanın. Bir yer ayaklandı ya da direnişe geçtiğinde, siz de bulunduğunuz yerde, aynı yapın. Özgürlük ışığını yayın!"⁵⁸.

1892 yılında Salisbury hükümetinin reformların yapılmasında yaşadığı sıkıntılar nedeniyle Avam Kamarası, Temmuz ayı içerisinde seçim yapma kararı aldı. Muhafazakarlar "liberal unionist"lerin destekleriyle seçimlerden başarıyla çıktılar. Bu başarıya rağmen İrlanda milliyetçilerinin Gladstone'u desteklemeleri neticesinde Salisbury istifa etmek zorunda kaldı ve 15 Ağustos 1892'de Gladstone dördüncü hükümetini kurdu⁵⁹. Bu sefer birçok tanınmış yazar ve gazeteci Gladstone'un yeni Kabinesinde görevlendirildi. Bunlardan bazıları John Morley, James Bryce, Rosebery, G.O. Trevelyan, Shaw-Lefevre, Harcourt ve Asquite idi⁶⁰.

İktidara tekrar gelen Gladstone'un Ermeniler üzerindeki etkisini Fransa'nın İstanbul Maslahatgüzarı 26 Eylül 1892 tarihli yazısında; "Gladstone'un işbaşına gelişi, onlar için ikramiyesi daha ellerine geçmeden yiyip tükettikleri bir piyango oldu. Liberal Parti liderinin Türklere baskı gören Hıristiyan milliyetleri için yaptıklarını unutmadılar. Hepsi vaktiyle Bulgarların onca yarar gördüğü vahşet kampanyasının yeniden açılmasını

(55) BOA, HR. SYS. D:2823; G:47 (12 Ocak 1891)

(56) Londra elçisi Rüstem Paşa'nın raporu için bkz. BOA, Y. PRK. EŞA. D:13; G:23 (19 Mart 1891)

(57) Abdülhak Hamid'in raporu için bkz. BOA, Y. PRK. EŞA. D:16; G:1 (29 Haziran 1892)

(58) Ersal Yavi, *1856-1923 Emperyalizm Kısacasında Türkler, Ermeniler, Kürtler*, İzmir 2001, s.66.

(59) *The Gladstone Diaries 1892-1896, Volume XIII*, (Edited by H.C.G. Matthew), Oxford 1994, s.59; Lord Eversley, *Gladstone and Ireland*, London 1912, s.370-371.

(60) H.C.G. Matthew, *Gladstone, II, 1875-1898*, London 1995, s.331.

hayal etmektedirler” ifadeleriyle dile getiriyordu⁶¹.

Nitekim Gladstone, Bulgaristan’da yaşanan benzer bir sürecin Ermenilerin bağımsızlığı için de gelişmesi için Ermeni konusunun bir sorun haline getirilmesini arzuluyordu. İktidara geldikten hemen sonra yaptığı konuşmalarda “Ermeni sorununun halkın gündemine sokulması” gerektiğini ve “ancak halkın desteği ile bu konunun çözüme kavuşturulabileceğini” ifade ederek, propagandanın ve kamuoyu oluşturulmasının önemine dikkat çekiyordu⁶².

Gladstone yeni dönemde halkın desteğini almak ve kamuoyu oluşturmak için takip ettiği politikada kan dökülmesini açıkça teşvik ediyordu. Yozgat Ayaklanmasında ele geçirilen tedhiş örgütü üyeleri kendilerine “kan dökülmez ise biz müdahale edemeyiz. Kan dökün ki işe karışalım” öğütlerinin İngiltere’den geldiğini itiraf ediyorlardı. Kaldı ki, Osmanlı hükümeti “kan dökülmesi”ne yönelik politikaların İngiltere kaynaklı olduğunu elde ettiği istihbari bilgilerle önceden biliyordu⁶³.

Kan dökülmesine yönelik organizasyonların özellikle Gladstone’un dördüncü dönem başbakanlığından sonra ciddi boyutlara ulaştığı görülmektedir. Nitekim Ermeni tedhiş örgütlerinin organize ettikleri büyük Ermeni ayaklanması 1893 yılı Ocak ayında başlamıştı. Ayaklanmanın yönetim merkezi ise Merzifon Amerikan Koleji idi. Bu Kolej’de görev yapan Karabet Tomayan ile Ohannes Kayayan tarafından organize ayaklanma girişimleri Yozgat, Kayseri, Tokat, Amasya bölgelerinde eş zamanlı olarak ortaya çıktı. İlki 6 Ocak 1893’te, ikincisi ise 12 Aralık 1893’te ortaya çıkan ayaklanma girişimleri hükümetin aldığı önlemler neticesinde kısa sürede bastırıldı⁶⁴.

İç Anadolu bölgesinde meydana gelen bu iki isyanda ele geçirilen ihtilalci Ermeniler Liberal Parti ve Gladstone’un yoğun çabalarıyla bağışlanmaları sağlandı. Osmanlı

Devleti sınırları dışına çıkarılan Tomayan ve Kayayan İngiltere’ye giderek burada Ermeni tedhiş hareketlerini kontrol etmeye ve kamuoyu oluşturmaya çalıştılar.

Gladstone’un Başbakanlıktan İstifası Sonrasında Ermeni Sorunu

Dış politikada Ermenilerle ilgilenen Gladstone, iç politikada pek de iç açıcı bir durumda değildi. Muhalefetin baskısı karşısında iyice bunalan Gladstone 28 Şubat 1894 tarihinde son kabine toplantısını gerçekleştirdikten sonra 2 Mart 1894 tarihinde görevinden istifa etti⁶⁵. Gladstone’un istifasını kabul eden Kraliçe, yeni hükümeti kurma görevini Lord Rosebery’ye verdi⁶⁶.

Gladstone’un 2 Mart 1894 tarihinde istifasından sonra Sason Olaylarına dair bilgiler ve abartılı hikayeler İngiltere’ye ulaştı. Gladstone, resmi politik hayatını sonlandırmış olmasına rağmen, resmi olmayan politik yaşantısını bütün hızıyla devam ettiriyordu. Onun görevinden çekildikten sonra üzerinde durduğu en önemli konu Ermeni haklarının savunulmasıydı. Bu açıdan Sason isyanıyla ortaya çıkan yeni durum Gladstone için ikinci Bulgar ajitasyonunun tekrar başlaması için bir araçtı. Bu açıdan Sason isyanı sonrasında gösterdiği tepki çok sert mahiyette oldu. Başlattığı Ermeni ajitasyonu Ermeni konusunun uluslararası bir sorun haline getirilmesi amacıyla gütmekteydi. Bu başarının elde edilmesi için de Ermeni konusunun kitle hareketi ha-

(61) Yavi, *Türkler, Ermeniler, Kürtler*, s.66.

(62) Frederick Davis Green, *Armenian Massacres*, (Edited by Henry Davenport Northrope), American Oxford Publishing (Tarihsiz), s.vi; kitabın ilk baskısı, *The Armenian Crisis in Turkey, The Massacre of 1894, London 1895*, başlığı ile basılmıştı.

(63) 1890 yılında elde edilen malumatlarda bir İngiliz ajanının Ermenilere Sırbistan’da olduğu gibi kan dökmelerini yoksa bağımsız olmayacaklarını söylediği yer almaktaydı. Bkz. BOA, Y.PRK. ASK. D:66, G:72 (9 Aralık 1890); Ayrıca Londra’da ihtilal merkezlerine gönderilen mektuplar ele geçirilmişti. Bunlardan biri 1892 yılına aitti. Mektupta isyancıların yapmaları gerekenler anlatılıyordu. Bkz. Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi, I*, Ankara 1998, s.56-58.

(64) Yozgat Ermeni ayaklanmaları için bkz. Taha Niyazi Karaca, *Yozgat Ermeni Ayaklanmaları ve Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey Olayı*, İstanbul 2008.

(65) *The Gladstone Diaries, XIII*, s.388-389;

(66) Richard B. Cook, *The Grand Old Man or The Life and Public Services of The Right Honorable William Ewart Gladstone*, Publisher’s Union, (Basım Yeri Yok), 1898., s.525.

line dönüştürülmesi gerekliliğine inanıyor ve bunu çeşitli vesilelerle dile getiriyordu. Örneğin İngiliz din adamı rahip Frederick Davis Green'in Ermenilerle ilgili yazdığı kitaba teşekkür için gönderdiği mektupta duygularını şöyle ifade ediyordu: "yazdığımız kitap, Türk Sultanı'nın ve onu askerlerinin Ermenilere uyguladıkları fakat reddettikleri vahşetin halkın gündemine getirilmesinde önemli bir katkı yapacağına inanıyorum"⁶⁷.

Gladstone için Ermenilerin bağımsızlığa gitmesinin yolu propaganda yoluyla Ermeni sorununun uluslararası arenada kabul edilebilir bir konuma getirilmesiydi. Avrupalı devletlerin ortak bir platformda buluşarak hareket etmeleri her şeyden önemliydi. Bu nedenle 1894 yılından sonraki bütün çabalar, Avrupalı devletlerin işin içine karışacakları bir sürecin hazırlanmasıydı ki, Sason isyanından sonra yapılan propaganda faaliyetlerinde Gladstone bu düşünceyi defalarca dile getirmişti.

1894 yılından sonra başlatılan Ermeni isyanları hemen hemen Anadolu'nun her tarafına yayılan bir ateş şekline dönüşür. Anadolu'yu yayılan bu yangını ateşleyen güçler bellidir. Başta Gladstone olmak üzere Ermenilere bağımsızlık sözü veren politikacılar ve devletler yaşanan olayların baş sorumlularıdır. Böyle olmakla birlikte propaganda faaliyetlerine alet edilen çalışmalarda bu dönemde yaşanan çatışmalar, Sultan II. Abdülhamid'in sistemli bir şekilde uyguladığı katliam olarak tanımlanmaktadır. Bu tarz çalışmalardan biri Vahank N. Dadrian tarafından yapılmıştır. Dadrian, Ermeni çetelerinin isyanlarını ve bunun sonucunda yaşanan olayları eserinde "Abdülhamid Devri Katliamları" başlığıyla vermiştir. Dadrian'a göre, Sultan II. Abdülhamid dönemi seri katliamlarının ilki Sason'da başlamıştır⁶⁸.

Sason Olayları ve İngiltere

Sason/Talori olayları ihtilalcilerden Mihran Damadyan ile Hamparsum Boyacı-

yan'ın bölgedeki Ermenileri organize ederek Müslüman köyleri üzerine saldırmalarıyla başladı. İlk olaylar 1893 yılında cereyan etmiş fakat saldırılar başarısız kalmıştı. 1894 yılı Mayıs ayında sayıları 3.000'i bulan ihtilalci Ermeniler tekrar toplanarak Müslüman köylerine saldırdılar. Ermeniler üzerine askeri kuvvetler gönderilse de çatışmalar, 23 Ağustos'ta Hamparsum Boyacıyan'ın yakalanmasına kadar devam etti⁶⁹.

Sason Olaylarının İngiltere'de duyulmasını ve olayların abartılmasını sağlayan iki şahıs vardı. Bunlar, İngiliz gazetecileri Dr. Dillon ile Frank Scudamore idiler. İngiliz Büyükelçisi Philip Currie'nin verdiği bir rapora göre, Erzurum'dan öteye geçmemiş ve olay yerine hiç gitmemiş olan bu iki gazeteci uydurdukları hikayelerle İngiliz halkının galeyana gelmesini temin etmişlerdi⁷⁰. Aynı şekilde Amerikalı görevliler de gönderdikleri bilgilerde İngiliz gazetelerinde yer alan olayların çok abartıldığını, anlatılanların gerçekleri yansıtmadığını bildiriyorlardı⁷¹.

Olayları ajistasyona dönüştüren diğer bir oluşum ise İngiliz-Ermeni Derneği idi. Dernek, Sason Olaylarından sonra protesto toplantıları düzenleyerek Osmanlı Devleti'ne baskı yapmaya ve tepkinin genelleştirilmesine çalışıyordu. Bu doğrultudaki toplantılardan biri 16 Ekim 1894 tarihinde düzenlenmişti. Londra'da düzenlenen bu toplantıya birçok Liberal politikacı ve Protestan din adamı katılmıştı. Yozgat ve Sason Olayları ilgili kararlar alınan toplantıda Ermenileri himaye eden devletler ve politikacılara teşekkür edilmişti⁷². Benzer bir toplantı 27 Kasım'da da tertip edilmiş, Dernek Başkanı Stevenson, İngiliz

(67) Green, *Armenian Massacres*, s.iii.

(68) Vahank N. Dadrian, *Ermeni Soykırım Tarihi: Balkanlardan Anadolu ve Kafkasya'ya Etnik Çatışma*, İstanbul 2008, s.179-180.

(69) Sason isyanının seyri için bkz. Uras, *Tarichte Ermeniler*, s.471-478; Gürün, *Ermeni Dosyası*, s.147-149; Sertçelik, *Ermeni Sorununun Ortaya Çıkışı: Balkanlardan Anadolu ve Kafkasya'ya Etnik Çatışma*, İstanbul 2008, s.175-182.

(70) Ramazan Çalık, *II. Abdülhamid Devrinde Ermeni Olayları, Batı Kaynaklarına Dayanarak Yapılan Çalışmalar ve Tarihi Gerçekler*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya 1994, s.114.

(71) New York Times, 28 November 1894.

(72) BOA, YA.HUS. D:312, G:19 (17 Ekim 1894)

hükümetinin takip ettiği politikayı eleştirerek Ermeni katliamının durması için Osmanlı Devleti'ne baskıların artması gerektiğini, bunu sağlamak için de Aralık ayında büyük bir protesto toplantısı düzenleyeceklerini söylemişti⁷³.

1893 yılında Yozgat olayları çıktığında İngiltere bölgeye bir inceleme komisyonu gönderilmesini istemiş, fakat bu istek Sultan tarafından kabul edilmemişti. Sason Olaylarının büyük bir ajitasyona dönüşmesi üzerine aynı konu İngiltere tarafından farklı bir şekilde tekrar gündeme getirildi. İngiltere bu sefer komisyon oluşturmak yerine bir görevliyi Sason'a göndererek inceleme yaptırmak istedi. Bu isteği olumlu bulmayan Sultan, uluslararası bir inceleme komisyonunun kurulmasına karar verdi.

Herhangi bir bölgede Ermenilerin ayaklanmış olduğuna dair gelecek haberin endişesiyle yaşayan Sultan II. Abdülhamid, Sason isyanına dair haberler kendisine ulaştığında kaçınılmaz bir üzüntüye düşmüştü. O günlerde üzüntüsünü Saray'a çağırarak İngiliz elçisi ile görüşmesini istediği Kamil Paşa'ya: "Aman beni arayıp sormuyorsunuz. Üç gecedir gözüme uyku girmedi" sözleriyle dile getirmişti⁷⁴.

Sason isyanının nasıl bir ajitasyona dönüşebileceğini, daha önceki olaylarla tecrübe eden Sultan II. Abdülhamid, olayın ayrıntılarını öğrenebilmek amacıyla Ferik Abdullah Paşa'yı göndermişti. Ayrıca 4. Ordu Komutanı Müşir Zeki Paşa'yı da bölgede inceleme yapmak için görevlendirdi. Zeki Paşa, olaylarla ilgili edindiği bilgileri 14 Ağustos 1894'ten 20 Aralık 1894 tarihine kadar düzenli olarak Sultan'a bildirdi⁷⁵. Sultan'ı bilgi alma konusunda hemen hareket etmeye sevk eden durum, İngiltere'nin işe karışacağı ve Osmanlı Devleti'nin başına bela kesileceği korkusuydu ki, bu korkusunu Sultan olayı öğrendiği günlerde eski Sadrazamlardan Kamil Paşa ile paylaşmıştı⁷⁶.

Sultan'ın korktuğu durum gerçekleşmekte gecikmedi. Olaylara dair bilgiler gelmeye başladıktan hemen sonra İngiltere devreye girerek Van'da bulunan İngiliz Konsolosu Holward'ın Sason'da inceleme yapmasını sağlamaya çalıştı. Fakat Osmanlı Hükümeti bu şahsı isyanın tahrikçisi olarak kabul ettiğinden bölgeye gitmesine izin vermedi. Bunun üzerine İngiltere Elçilik Askeri Ateşesi Albay Chermide'ı Sason'a göndermek istediye de itirazlar üzerine bundan da vazgeçti⁷⁷. Elçilik tercümanı Mr. Shipley, Erzurum Konsolos Yardımcısı olarak tayin edilerek, Sason'a gitmesi istendi. Uzun görüşmelerden sonra Erzurum'da konsolosları bulunan devletlerin yani Fransa, İngiltere ve Rusya'nın temsilcilerinin katılacakları bir inceleme heyetinin oluşturulmasına karar verildi. Uzlaşma sağlandıktan sonra Sason Tahkik Heyeti üç devletin Erzurum'daki konsoloslarının katılımıyla oluşturuldu. Heyetin üyeleri; Fransız Vilbert, Rus Jevasky, İngiliz Shipley ile Temyiz Mahkemesi Dilekçe Dairesi Başkanı Şefik Bey, Ömer Bey, Celalettin Bey ve Mecit Efendilerden oluşuyordu.⁷⁸

Bazı kaynaklarda komisyonda Amerikalı Jewet Miles adında bir üyenin de bulunduğu bildirilmektedir⁷⁹. Konuyla ilgili araştırma yapan Nurettin Gülmez, Miles'in isminin sonuç raporunda yer almaması nedeniyle Osmanlı Devleti'nin Amerika'dan gelecek üyeyi kabul etmediği ve bu ismin bazı araştırmacılar tarafından yanlışlıkla yazıldığı sonucuna varmıştır. Heyette ismi geçen Amerikalı Jewet Miles'in görevi diğerlerinden farklı olmalıdır. Miles'in komisyonda isminin geçmesi fakat

(73) New York Times, 28 November 1894.

(74) II. Abdülhamid'in Sadrazamları Kamil Paşa ve Said Paşa'nın Anıları, Polemikleri, (Yayına Hazırlayan: Gül Çağalı Güven), İstanbul 1991, s.188.

(75) Nurettin Gülmez, "Tahkik Heyeti Raporlarına Göre 1894 Sason İsyanı", *Belleten*, LXX/258, (Ağustos 2006), s.700.

(76) II. Abdülhamid'in Sadrazamları Kamil Paşa ve Said Paşa'nın Anıları, Polemikleri, (Yayına Hazırlayan: Gül Çağalı Güven), İstanbul 1991, s.188-189.

(77) İngiltere Dışişleri Bakanlığında İstanbul'daki İngiliz elçisine, Chermide'in görevlendirilmesinde ısrarcı olunmaması için gönderilen yazı için bkz. BOA, HR. SYS. D:2835, G:5 (30 Kasım 1894)

(78) Gülmez, "1894 Sason İsyanı", s.701-702.

(79) Esat Uras, *Tarihçe Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1987, s.473; Mesrob K. Krikorian, *Armenians in the Service of the Ottoman Empire 1860-1908*, London 1977, s.9.

sonuç raporunda imzasının olmaması onun resmi olmayan bir gözlemci olarak komisyona katıldığı sonucunu çıkarır⁸⁰. Bu değerlendirmeyi destekleyecek bir haberler basında yer almıştır. Buna göre Amerika İngiltere'nin üstlendiği Ermeni sorununa karışmayı istememekte ve oluşturulacak komisyona görevli vermek gibi bir düşüncesi bulunmamaktadır. Amerikan hükümeti görevli tayini yerine Anadolu'da bulunan görevlilerinden birinin resmi olmayan bir şekilde gözlemlenebileceğini kabul ediyordu⁸¹. Bu habere dayanılarak değerlendirme yapılırsa Amerikan komisyon üyesinin resmi olarak katılmasını Osmanlı Devleti değil, tam tersine İngiltere'nin işlerine karışmak istemeyen Amerika istememiş oluyordu. Heyette bulunan şahısın da görevini resmi olmayan bir şekilde yalnızca gözlemci olarak icra ettiği anlaşılmaktadır. Osmanlı belgelerinde de aynı konuyu destekler yazışmalar bulunmaktadır. Komisyonun oluşturulmasında titiz davranan hükümet, özellikle Amerika'dan katılacak bir üyenin mutlaka heyette bulunmasını arzuluyordu ki, bu talep Amerikalı üyenin reddedilmesinin mümkün olmadığını göstermektedir⁸².

Oluşturulan komisyon 4 Ocak 1895'ten 27 Temmuz 1895 tarihine kadar 108 toplantı yapıp 190'dan fazla tanık dinledi. Bu tanıkların içinde 104 Ermeni, 61 Kürt ve 25 Türk bulunuyordu⁸³.

Tahkik Heyeti'nin yaptığı incelemelerin sonucunu belirtir ortak rapor 28 Temmuz 1895 tarihinde Muş'ta kaleme alındı. Raporda; olayların sorumlusunun Hamparsum Boyacıyan ve etrafında topladığı ihtilalci Ermeniler olduğu, Osmanlı askerlerinin bölgeye geç gelmesinin olayların şiddeti artırdığı vurgulanıyordu⁸⁴.

Hazırlanan bu ortak raporda birtakım çelişkiler göze çarpmaktadır. Dikkat çeken husus, sorgulamalar Ermeni ölümleri üzerine yoğunlaşırken, öldürülen Müslümanlara dair hiçbir araştırmanın yapılmamış ve sonuç raporunda Müslüman ölümlerinden bahsedilmemiş olmasıdır.

Raporun bazı bölümlerinde Ermeni halkın ayaklanmaya katılmadığı, Hamparsum çetesinin isyandan sorumlu olduğu belirtilmektedir. Fakat diğer kısımlarda da Ermeni halkın Hamparsum'un kışkırtmasıyla isyana katılmış olduğu ancak bu yüzden suçlu oldukları ifade edilmektedir.

Aynı şekilde Ermenilerin fazla miktarda barut sahibi olması masum gerekçelerle açıklanmaya çalışılmaktadır. Diğer taraftan da birçok yerde ayaklanmayı başlatanların yine Ermeniler olduğu kabul edilmektedir.

Tutarsızlıklarına rağmen raporun ortaya koyduğu en önemli husus Ermenilerin askerler tarafından katledildiğine dair hikayelerin hiçbir şekilde gerçeği yansıtmadığının belirtilmesidir.

Bu şekliyle de olsa rapor Ermenilerin toplu bir katliama maruz kaldığı propagandasını yalanlıyordu. Nitekim New York Herald gazetesi bu incelemenin sonucunu şu şekilde dünyaya duyurmuştu:

“Avrupa incelemesi Ermenilerin yabancı ülkelerden gelen tahrikçilerle birlikte isyan etmiş olduklarını göstermiştir. Asiler, İngiltere'den gelen modern silahlarla her şeyi yapmışlar, yangın, adam öldürme, yağmadan sonra düzenli askere de karşı koymuşlar, kafa tutmuşlar, dağlara çekilmişlerdir. Soruşturma heyeti, Osmanlı hükümetinin asilere karşı asker göndermekle en meşru hakkını kullandığını saptamıştır”⁸⁵.

Tahkik Heyeti'nin Ermeni olaylarına dair raporu Sultan II. Abdülhamid'e güç vermiş olmalıdır. Çünkü raporun hazırlanmasın-

(80) Amerika, Sason Olayları üzerine Konsoloslarından resmi raporlar istemediğini açıklamıştı. Bu tavrı ABD'nin Ermeni sorunu ile ilgilenmek istemediğini göstermektedir. Bkz. New York Times, 28 November 1894.

(81) The Mercury, 12 December 1894; Jewet'in Komisyon'a sadece eşlik ettiğine dair haber için ayrıca bkz. New York Times, 22 December 1894.

(82) BOA, YEE, D:96, G:1-41 (2 Aralık 1894)

(83) Çalık, II. Abdülhamid Devrinde Ermeni Olayları, s.114-115; Küçük, Osmanlı Diplomasisi, s.113.

(84) Madde özetleri için bkz. Gülmez, “1894 Sason İsyanı”, s.729-731; Tahkik Heyeti'nin hazırladığı raporun tam metni için bkz. Mayewski'nin Doğu Anadolu Raporu, s.168-188.

(85) Yazının özeti için bkz. Uras, Tarıhte Ermeniler, s.475-477.

dan sonra Meclis-i Vükela'ya gönderdiği bir yazıda Ermeni ihtilalcilerin Müslümanlara zulümler yaptığının Tahkik Heyeti'nin araştırmaları ile ortaya çıkarıldığını ve İngiltere'nin Ermenilere yönelik tekliflerinin kabul edilemeyeceğini söylüyordu⁸⁶.

Tahkik Heyeti, henüz raporunu hazırlamadan sonucu beklemeye dahi gerek görmeyen Gladstone ve ekibi Ermenilerin Türkler tarafından toplu katliama tabi tutulduğuna dair propagandalarına başlamışlardı bile. Bu propagandalarda öldürülen Ermeni sayısı 3.000'den 25.000 kişiye değişen abartılı sayılarla ifade ediliyordu⁸⁷.

Gladstone'un Sason Ajitasyonu ve Sloganı: "Kuran-ı Kerim Yok Edilmedikçe Avrupa'ya Barış Gelmeyecektir"

Sason Olaylarının Ermenilerin bağımsızlık taleplerinin bir sonucu olduğu o tarihlerde görev yapan Avrupalı devlet görevlileri tarafından biliniyor ve gönderdikleri raporlarda bu durum açıkça dile getiriliyordu. Bunlardan biri olan Almanya'nın İstanbul büyükelçisi Radolin'in 16 Kasım 1894 tarihinde Almanya Başbakanı'na göndermiş olduğu raporunda belirttiği düşünceleri Ermenilerin isyan nedenlerini ve Ermenilerle İngiltere arasındaki ilişkileri ortaya koyuyordu:

"...Ermenilerin gözle görülen amaçları, Türkleri kıskırtmak ve ondan sonra kendilerini bastırmak için üzerlerine kuvvet gelince zulüm gördüklerini ileri sürerek Avrupa ve bilhassa İngiltere'nin merhametini üzerlerine çekmektir. Bulgaristan mezalimi efsanesinin yenilenmesi sayesinde Ermeniler, Balkanlılar gibi bir çeşit muhtariyet kazanmak istiyorlar. Fakat Ermeniler, hiç bir yerde toplu değildirler ve çoğunluğu teşkil etmezler. Bu sebeple muhtariyet istemeye hakları yoktur. Ermeniler, Van'daki İngiliz Konsolosunun güya ülke ve halkı tetkik amacıyla yer yer dolaşmasından cesaret almışlardır. Bu, onlara konsolosun kendilerini desteklediği kanaatini ver-

miştir. Ayrıca kızıl elbiselilerin, yani İngilizlerin yakında memleketi kurtarmaya geleceği propagandası Ermenistan'da kanaat olarak yayılmıştır. Bundan başka Sultan bana, Türk kılığına girmiş pek çok Ermeni yakalandığını anlattı: 'Bunlar, şüpheleri Türkler üzerine yönlendirmek ve sessiz halkı tahrik etmek için, kendi vatandaşlarına karşı güç kullanan ve katleden tahrikçilerdir. Sultan, bunların bu elbiselerle mahkemeye götürülmesini emretmiş. İngiliz Elçisine, Ermeni öldürmüş bazı Türklerin isimleri verilmişti. Fakat ben ona ispat ettim ki, bilakis bu ismi verilmiş Türkler, Ermeniler tarafından öldürülmüşlerdir. Ordunun binlerce Ermeniye öldürdüğü yolundaki haberler iftiradan ibarettir. Bununla birlikte tahkikat yaptırarak ve icap ederse cezalar verdireceğim. Duydum ki, İngiltere Büyükelçisi, "ateşemiliteri" Colonel Chermide'i tahkikat için oraya göndermek istiyormuş. Bunu asla tasvip edemem. Zira orada bir İngiliz subayının görünmesi Ermenilerin en açık şekilde isyan etmelerine sebep olacaktır. Yemin ederim ki, Ermenilerin haksız tazyikine katiyen boyun eğmeyeceğim. Muhtariyete götüreceğim ıslahatı kabul etmektense, ölmeyi tercih ederim"⁸⁸.

Alman Büyükelçisi'nin politik tavrı diğer Avrupa devletlerinin elçilerinden belirgin şekilde ayrılmaya başlamıştı. Ermeni sorunu taraflı bir ajitasyon olarak tanımlayan Alman Büyükelçisi, diğer elçilerin düzenledikleri toplantılara katılmamaya başlamıştı. New York Times gazetesi bu durumu değerlendirerek, Alman elçisinin Sultan ile doğrudan irtibat kurmasına rağmen diğer elçilerle görüşmekten kaçınmasını Almanya'nın değişen Doğu politikasına bağlıyordu. Bu durumda Almanya'nın Ermeni sorununa müdahale etmesi beklenemezdi⁸⁹.

Alman Büyükelçisi, İngiltere kontrolünde büyük bir ajitasyonun başlatıldığını

(86) Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, Cilt:39, s.295-297, Belge No:86.
(87) Seyit Sertçelik, Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorununun Ortaya Çıkış Süreci 1678-1914, Ankara 2009, s.180.
(88) Çalık, II. Abdülhamid Devrinde Ermeni Olayları, s.115-116; Küçük, Osmanlı Diplomasisi, s.111-112.
(89) New York Times, 18 December 1895.

tespit etmişti. Dolayısıyla bu ajitasyonun içerisinde olması yakınlaşmaya başlayan Osmanlı-Alman ilişkilerine zarar verebilirdi. Diğer taraftan elçinin de belirttiği gibi Sason Olaylarının Bulgaristan'da olduğu gibi bir ajitasyona dönüşmesi İngiliz-Ermeni Derneği başkanı Francis Stevenson'un organizasyonlarıyla gerçekleşiyordu. Stevenson ve Dernek üyeleri, Dışişleri Bakanı Kimberley'i 5 Aralık'ta ziyaret ederek, Ermeni sorununa ilgi gösterilmesini ve yapacakları toplantıya Rosebery ile kendilerini beklemediklerini söylemişlerdi. Bu ziyarette ayrıca İstanbul'dan gönderilen ve Ermenilerin katledildiğini anlatan bir mektuptan pasajlar da okunmuştu⁹⁰.

Yaklaşık bir aydan beri protesto için hazırlık yapan Dernek, 14 Aralık 1894 tarihinde Londra'da St. Martin Townhall'da bir miting düzenledi. Mitingin amacı, Ermenilere yapılan saldırıları protesto ederek Avrupa devletleri üzerinde baskı kurmak ve Ermeni sorununun çözümü için etkili önlemlerin alınmasını temin etmektir. Mitinge birçok politikacı ve İngiliz ileri geleni katılmıştı. Her ne kadar Gladstone mitinge iştirak edememişse de Francis Stevenson'a duygu ve düşüncelerini ifade eden bir yazı göndermişti. Bu yazısında Gladstone şu ifadeleri kullanıyordu:

“Ermenistan ile ilgili korkunç söylentiler dikkat çekici bulunduğundan gerçeğin ortaya çıkarılması için gayret göstermenizi istiyorum. Söylentiler doğru çıkarsa medeniyet dünyası bunların ne zamana kadar devam edeceğini soracaktır. Ben araştırmanın sonucunu önceden bilemem. Ancak İngiltere Devleti'nin de meseleyi baştan aşağı araştıracağından kuşku duymuyorum. Çünkü Kıbrıs Sözleşmesi gereği biz bu sorunun üzerinde önemle durmaktayız. Osmanlı Devleti'nin de kendi itibarı için bu soruşturmalara elinden geldiğince yardımcı olmasını ümit ederim”⁹¹.

Toplantıda Ermeni sorununun çözümü için yapılması gerekenler konuşulmuş ve hükümetten talep edilecek hususlar tespit edilmişti. Hükümetin üzerine düşen göre-

vi yapmadığı sonucu çıkan kararların, Lord Kimberley'e bildirilmesine karar verilmişti⁹².

St. Martin Hall toplantısında Protestan din adamlarının İslam dinine saldırımları üzerine İngiltere'de yaşayan Müslüman cemaat saldırılara tepki gösterdiler. Encümeni İslam'ın organize ettiği toplantıya birçok Müslüman ile muhafazakar İngilizler katılmıştı. Önemli isimlerden biri Rahip Coll diğeri ise Ashmead Bartlett idi. Toplantıda yapılan konuşmalarda, Ermeni olayları gerekçe gösterilerek Müslümanlara düşmanlık yapılmasının doğru olmadığı üzerinde duruldu⁹³. Toplantı herhangi bir etki yapmasa da, Müslüman cemaatin olaylara tamamen kayıtsız kalmadığını göstermesi açısından önemlidir.

St. Martin Hall mitinginden çok kısa bir süre sonra İngiliz-Ermeni Derneği 29 Aralık 1894 tarihinde Gladstone'un malikanesinin bulunduğu Hawarden'de bulunan kilisede yeni bir toplantı tertip etti. Toplantı görünürde Gladstone'un seksenbeşinci yaş gününü kutlamak amacıyla düzenlenmişti. Hawarden kilisesinde böyle bir toplantının organize edilmesi, hem Gladstone'un malikanesinin Hawarden'de bulunması hem de Gladstone'un oğlu Stephen Gladstone'un kilisede papaz olarak görev yapıyor olmasından kaynaklanıyordu. Dernek üyeleri Gladstone'a hediye olarak gümüş bir kadeh almışlardı. Gladstone'a şükran ifadeleri kadehin üzerine Latince olarak yazılmıştı. Hawarden'de yapılan bu doğum günü kutlamasına Paris Ermenileri de bir heyetle katılmışlardı. Gladstone'un karısı ile birlikte kiliseye gelmesinden sonra tören başladı. Gladstone'a gönderilen telgraf ve mektuplardan bazıları okunduktan sonra İngiliz-Ermeni Derneği'nin başkanı Francis Stevenson bir konuşma yaparak Gladstone'a hediyesini Ermeniler adına takdim etti. Gladstone, Ermenilerin

(90) New York Times, 6 December 1894.

(91) Toplantıyla ilgili yazışmalar için ayrıca bkz. BOA, Y.PRK. TKM. D:33, G:87 (18 Aralık 1894); Y.PRK. TKM. D:33, G:88 (25 Aralık 1895); Toplantıyla ilgili haberler için bkz. The Mercury, 19 December 1894; The Brisbane Courier, 19 December 1894.

(92) New York Times, 17 December 1894.

(93) BOA, Y.PRK. HR. D:20, G:28 (22 Aralık 1894)

vermiş oldukları şükran hediyesine bir konuşmayla karşılık verdi.

Gladstone bu konuşmasında; “hiçbir milletin ya da hiç bir insanın başka bir milletin hakimiyetinde yaşamaması gerektiğini ve bunun insanlığın temel prensibi olduğunu fakat Türkiye’de yaşayan Ermenilerin büyük zalimliklerle karşı kaşıya kaldıklarını, aynı durumun daha önce Bulgaristan’da da yaşandığını ve Ermenilerin de benzer bir felakete sürüklendiklerini, İngiltere’nin bu duruma seyirci kalamayacağını” söylemiş ve şöyle devam etmişti: “Türkler her zaman için acı ve felaket dolu bir tarihe sahip oldular. Bu ırk hiçbir şekilde özellikli ve dikkate değer olmadı. Birçok konuda dünyaya acı çektiren bir kırbaç oldular. Hiç şüphe yok ki, dünyanın günahlarını taşıyan bir ilahi kader oldular”⁹⁴.

Bu konuşmasında Türklerin medeni bir ırkı yok ettiği düşüncesine saplanıp kalan Gladstone, 1894 yılı sonlarında Avam Kamarası’nı harekete geçirebilmek için Sason Olaylarını anlattığı bir konuşma yaptı. Gladstone’un bu konuşmasında yer alan bir cümle onun o zamana kadar Türklere ve Müslümanlara yönelik kullandığı en sert ifadesiydi. Nitekim Gladstone Türklere ve Müslümanlara yönelik bütün politikalarının dışında yalnızca bu cümlesiyle “Türk-Müslüman düşmanı” unvanını aldı. Avam Kamarası’nda Sason isyanlarının konuşulduğu oturuma Kuran-ı Kerim ile gelerek konuşmaya başlayan Gladstone, bir ara Kuran-ı Kerimi işaret ederek “Bu lanet kitabın takipçileri oldukça Avrupa’ya barış gelmeyecektir” (As long as there were the followers of that accursed book, Europe would know no peace) ifadelerini kullandı⁹⁵.

Gladstone’un Hawarden toplantısında yaptığı konuşma üzerine bir de Avam Kamarası’nda bu denli ağır bir cümle sarf etmesi Osmanlı Devleti’nde ve Ermenilerin yaşadığı ülkelerde büyük yankı uyandırdı. Gladstone’un Kuran-ı Kerim’i çok açık ifadelerle lanetlemesi ve dünya barışına engel olarak göstermesi Sultan II. Abdülhamid ve hükü-

met tarafından büyük bir tepkiyle karşılandı. Babıali, Gladstone’un hakaretlerini 8 Ocak 1895 tarihinde yaptığı bir açıklamayla kınadı. Dönemin basınında bu açıklama, Sultan II. Abdülhamid’in, Gladstone’un Ermenistan hakkındaki en son konuşmasını kabul etmediği ve bu konudaki düşüncelerini İngiltere’ye resmi olarak bildirdiği şekliyle yer almıştı. Diğer taraftan dünyanın çeşitli bölgelerinde yaşayan Ermeniler, Gladstone’un Hawarden konuşmasına şükranlarını bildirir telgraf ve mektuplar gönderdiler. Örneğin Amerika’dan gönderilen bir mesajda Boston Ermenilerinin teşekkürleri sunuluyor ve Ermenilere yaptığı yardımlar için Gladstone’a teşekkür ediliyordu. Diğer bir teşekkür mesajı ise Kafkas Ermenileri adına gönderilmişti. Kafkas Ermenileri teşekkür için Ermenice harflerle basılmış bir İncil’i Gladstone’a hediye etmek üzere İngiliz-Ermeni Derneği başkanı Francis Stevenson’a göndermişlerdi. Ermenilerin teşekkür mesajlarını ve İncili alan Gladstone, kısa bir açıklamada bulunarak; Ermenilerin durumlarının iyi olacağını ve artık Sultan’ın diplomatik taktiklerini kullanamayacağını belirtmiştir⁹⁶.

Gladstone için Sason Olayları üzerine ortaya çıkarılan propagandanın önemi “Doğu Sorunu’nun” iyice ortaya çıkarılmasıydı. 1895 yılında kendisiyle yapılan bir söyleşide Doğu Sorunu’nun bu şekilde ortaya çıkmasından korku duyup duymadığı sorulduğunda bu soruya; “Doğu Sorunu’nun kapanmasının en iyi yolunun açılması olduğunu” ve “Avrupa’nın kontrolünde olan hasta adamın artık kontrolünün bırakılması gerektiğini, çünkü hasta adamın çoktan öldüğünü” söyleyerek cevap vermişti⁹⁷.

(94) Green, *American Massacres*, s.122-124; Yazışmalar için ayrıca bkz. BOA, HR. SYS. D:2845, G:49 (30 Aralık 1894)

(95) Humayun Ansari, *The Infidel Within: Muslims in Britain Since 1800*, London 2004, s.80; ayrıca bkz. Akbar S. Ahmed, *Postmodernism and Islam: Predicament and Promise*, London and Newyork 1992, s.182; Salahi Sonyel, *Minorities and Destruction of Ottoman Empire*, Ankara 1993, s.290.

(96) New York Times, 20 March 1895; ayrıca bkz. Enis Şahin-Mustafa Sarı, “Batı Basınına Göre İngiliz Başvekil Gladstone ve Ermeni Meselesi”, *Hogöründen Yol Ayrımına Ermeniler*, Cilt:2, II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu, Kayseri 2009, s.60.

(97) Green, *American Massacres*, s.xvi.

Gladstone'un bu açıklaması bile Ermeni sorununun hangi amaç için kullanıldığını ve Sason Olaylarında ortaya çıkarılan ajitasyonun maksadını ortaya koymaktadır. Nitekim Gladstone, yaptığı büyük propandayla İngiltere'deki liberalleri, kilise mensuplarını, politikacıları, toplumun her kesiminden liderleri harekete geçirmişti. İngiltere'nin saygın gazetelerinde Osmanlı karşıtlığı had safhaya varmış, yapılan yayınlarda Osmanlı Devleti'nden, büyük Hıristiyan düşmanı, çok eşliliğin ve köleliğin doğduğu yer, katliam ve tecavüzün uygulandığı bir ülke olarak bahsedilmeye başlanmıştı⁹⁸.

Bu propaganda faaliyetleri arasında Londra'daki İngiliz-Ermeni Derneği hükümet üzerinde baskı kurarak bazı önlemler alınmasını istiyordu. Bu amaçla oluşturulan bir heyet 29 Mart'ta Dışişleri Bakanı Lord Kimberley'i ziyaret ederek Osmanlı Devleti'ne baskı yapılmasını ve bir an önce reformların uygulanması taleplerini ilettiler. Kimberley ise verdiği cevapta hükümetlerinin Fransa, Rusya ve Almanya ile bir anlaşmaya vardıklarını en kısa sürede Osmanlı hükümetine reformların yapılması için baskı yapılacağı sözünü verdi⁹⁹.

Kimberley'in çok da gerçekçi olmayan bu sözleri Gladstone'un hükümet üzerinde oluşturduğu baskısını azaltmak için kullandığı açıkça ortadaydı. Kaldı ki Sultan II. Abdülhamid çok kısa bir süre önce Lord Kimberley'e İngiliz-Ermeni Derneği üyelerinin tutuklanması isteğini iletmiş, bu isteği kabul edilmeyince Sultan II. Abdülhamid Dışişleri Bakanı'na kızgınlığını bildirmişti¹⁰⁰. Kimberley ile görüşen İngiliz-Ermeni Derneği üyeleri kendilerinin oyalandığı düşüncesiyle Londra'da Westminster Palace Hotel'de bir toplantı düzenlediler. Bu toplantıda Sason Komisyonu'nun araştırması nedeniyle hükümetin reformların uygulanmasına yönelik taleplerini askıya aldığını ve kendilerini oyaladığını dile getirdiler. Hükümetin oyalama politikasını bozmak için hiç vakit kaybetmeden baskı yapma kararı aldılar¹⁰¹.

Hükümetin kendilerini oyaladığını düşünen Ermeniler, davalarının istikrarlı savunucusu Gladstone'dan ümitlerini kesmiyorlardı. Hükümete baskı yapmak için Gladstone'u kullanan Ermeniler bunu kısmen de olsa başarıyorlardı. İngiltere Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Sir Thomas, Ermenilerin Gladstone ile görüşmelerinden duyduğu rahatsızlığı Londra'da bulunan Osmanlı elçisine bildirerek, "Ermeniler Osmanlı Devleti aleyhinde çalıştığı kadar İngiliz Dışişleri aleyhinde de çalışmaktadır" yakınmasında bulunmuştu¹⁰².

Gladstone'a ümit bağlayan yüzlerce, binlerce Ermeni Hawarden'da toplanarak Gladstone ile görüşmek için birbirleriyle yarışa giriyorlardı. İngiliz-Ermeni Derneği tarafından tertiplenen böyle bir ziyaret, sayıları 1.200 kişiyi bulan Blackburn ve Lancashire Ermenileri tarafından 13 Nisan 1895 tarihinde gerçekleştirilmişti. Ermenilerden bazıları Sultan II. Abdülhamid'in zulmünden kaçarak geldiklerini söylemişlerdi. Hawarden'e gelenler arasında İngiliz-Ermeni Derneği üyelerinden E. Atkins, The Armenian Crisis of 1894 başlıklı kitabın yazarı olan Amerikalı misyoner F.D. Green ile Amerikan Ermenilerinden Bagrad A. Alsam da bulunuyordu. Bunlardan başka Gladstone, Rusya'dan gelen Ermeni temsilcilerini de kabul etti. Ermeniler, Gladstone'a yine bir kadeh hediye ettiler. Gladstone, Türkiye'den geldiklerini söyleyen Ermenilere özel bir ilgi göstererek Sason Olaylarıyla ilgili sorular sorduktan sonra kısa bir konuşma yaptı. Bu konuşmasında; Türk hükümetinin yapacağı reformlar rafa kaldırdığı için Ermenilerinin kötü durumda olduğu, kendisinin yaşlı ve emekli bir politikacı olması nedeniyle bireysel olarak bu durumu düzeltecek bir kuvvete sahip olmadığını söyledi. Gladstone'un Ermeni sorununa büyük bir temkinlilikle yaklaşması beklenen bir durum değildi. The Times gazetesi bu du-

(98) Jeremy Salt, *Imperialism, Evangelism and Ottoman Armenians 1878-1896*, London 1993, s.124.

(99) New York Times, 30 March 1895; The Sydney Morning Herald, 1 April 1895.

(100) The Queenslander, 2 February 1895.

(101) The Sydney Morning Herald, 15 April 1895.

(102) BOA, YA.HUS. D:317, G:111 (23 Ocak 1895)

rumu Gladstone'un artık yaşlanmış olduğuna bağlarlarken, diğer taraftan da Gladstone'un "ömrü yettiği müddetçe Hıristiyanlık için çalışacağına" dair beklentilerini de ifade ediyordu. Gladstone'un Türklere yönelik ithamlarda bulunmadan sade bir konuşma yapması beklentilerin çok dışında olmuştu. Gladstone'u böyle geçici bir tavır sergilemesinin nedeni ise muhtemelen Sultan II. Abdülhamid'in gösterdiği tepki olmalıdır. Gladstone, kendisinin konuşmalarını takip eden Sultan II. Abdülhamid'e Ermeni sorununu "ıslahatın uygulanmamasına" dayandırarak ince bir mesaj göndermişti¹⁰³.

Fakat diğer taraftan tertiplenen bu toplantıdan hemen sonra İngiliz-Ermeni Derneği'ne gönderdiği bir mektupta Ermeni sorununun çözümlenmesi için İngiliz hükümetinin reformların bütün sorumluluğunu üstlenmesi ve Türkiye'nin bu konuda söylediği yalanlara itibar edilmemesi gerekliliğini belirtiyordu¹⁰⁴. Yine 6 Mayıs'ta Derneğe ikinci bir mektup daha gönderen Gladstone, Ermeni olaylarını 1876 Bulgar olaylarıyla kıyaslayarak, Sultan'ın ve Türkiye'nin durumunun o tarihlerden daha kötü olduğunu yazıyordu¹⁰⁵.

Ermenilerin reform isteklerini dile getirdikleri ve Gladstone'un çıkışlar yaptığı günlerde 7 Mayıs 1895 tarihinde Westminster ve Argyll Düklerinin tertipledeği bir miting Londra'da St. James Hall'de gerçekleştirildi. Ermenilere destek vermeyi ve Türk yönetimini protesto etmeyi amaçlayan bu mitinge yaklaşık 2.000 kişi katıldı. Katılanlar arasında çok sayıda din adamı ve milletvekili bulunuyordu. Kendisine davet gönderilen Gladstone'un mitinge katılması büyük bir sabırsızlıkla beklenmesine rağmen sağlık durumunun bu toplantıya katılmaya el vermemesi nedeniyle Gladstone mitinge gelmedi. Duygu ve düşüncelerini ifade ettiği bir mektubu Argyll Düküne gönderdi. Bu mektup tezahüratlar arasında okundu. Gladstone mektubunda, "bütün Avrupa'yı bekleyen görev açıktır. Biliyorum ki İngiltere korkarak bu görevinden kaçmayacaktır. Fransa ve Rusya'nın işbirliği

yapacağına inanıyorum. Bu görevin gerçekleştirilmesine karşı Sultan ve danışmanlarının yeni utanç dolu önlemler alacağını da biliyorum" diyerek Ermeni sorununda özellikle İngiltere'nin ısrarcı olacağını ifade ediyordu¹⁰⁶.

Aynı günlerde binlerce Ermeninin imzasını taşıyan bir dilekçe Gladstone'a gönderildi. Merkezi Boston'da bulunan ve 39 şehirde organize olan Milli Birlik Komitesi tarafından toplanan dilekçelerde Ermenilerin mevcut şartları şikâyet ediliyordu. Dilekçede; Gladstone, Bryce ve birçok Ermeni sempatanı önemli devlet adamının kabul ettiği reform planının uygulanması isteniyordu. Ayrıca Amerika Birleşik Devletleri, uluslararası sorunlarla uğraşmaktan kaçındığı için başta İngiltere olmak üzere medeni dünyanın Ermenileri koruma altına alarak, Ermenistan'ın bağımsızlığını sağlaması talep ediliyordu¹⁰⁷.

Böyle bir dilekçe dünyanın diğer herhangi bir politikacısına ya da İngiltere'deki bir politikacıya değil de Gladstone'a gönderilmişti? Aslında böyle bir başvurunun Gladstone'a yapılması şaşkınlık verecek bir durum değildi. Çünkü 1850'lerden itibaren Osmanlı Devleti'ne karşı mücadeleye girişen ve bağımsızlık talep eden bütün uluslar bir şekilde Gladstone ile bağlantılı olmuşlar ve yardım talebinde bulunmuşlardı. Ermeniler konusunda harekete geçerek Ermenilerin bağımsızlığını bir Hıristiyan politikacının vefa borcu olarak gören, Ermenilere hizmet etmenin medeniyete hizmet etmek olduğunu bir slogan haline getiren ve bağımsızlığa giden yolun kan dökmekten geçtiğini ilan eden şahıs Gladstone'du. Dolayısıyla Ermenilerin bağımsızlık elde etme konusunda Gladstone'a bağlanmaları olayların seyri içerisinde son derece normal karşılanmalıdır.

Nitekim Amerikan gazetelerinden The Washington Post, bu dilekçeli başvuru-

(103) Şahin-Sarı, "Gladstone ve Ermeni Meselesi", s.61-62.

(104) The Sydney Morning Herald, 15 April 1895.

(105) New York Times, 7 May 1895.

(106) Toplantı ile ilgili yazışmalar için bkz. BOA, YA.HUS. D:327, G:71 (8 Mayıs 1895); YA.HUS. D:329, G:19 (11 Mayıs 1895); Toplantı için ayrıca bkz. New York Times, 8 May 1895.

(107) New York Times, 1 June 1895.

yu sorgulama ihtiyacı duyuyordu. Gladstone herhangi bir resmi makamda olmadığı ya da herhangi bir temsili durumu bulunmadığı halde Ermeniler kendilerinin korunması talebini neden Gladstone'dan istemişlerdi. Gazetenin bu konudaki değerlendirmesi şu şekildeydi: "Gladstone, Ermeni sorunuyla yakından ilgilenmektedir. Benzer bir katliamın yaşandığı zaman O, Türkler ve onlarla ilgili olanlar Bulgaristan'dan çekilmek zorundadırlar demişti. Bulgar meselesi ile yakından ilgilenen ve Hıristiyanlarla alakalı konularda hassas davranan Mr. Gladstone'a bu nedenlerden dolayı başvurulmuştur"¹⁰⁸.

Gladstone'un ve çevresindeki İngilizlerin Ermenilere yönelik politikalarını ve Dünya kamuoyunu harekete geçirme çabalarını gören Osmanlı aydınları İngiltere'yi eleştirmekten kaçınıyorlardı. Londra'da kurulmuş olan İngiliz-Ermeni Derneği'nin yaptığı bu toplantılarda Osmanlıların taassuplarından şikâyet edilmiş olmasını eleştiren Meşveret gazetesi taassubun Türklerden daha çok liberal Gladstone ile Salisbury gibi mutaassıplıkları ile bilinen siyasetçilerde olduğunu ve bu siyasetçilerin Ermeni konusunu kendi işlerine geldiği gibi kullandıklarını, Ermenilere bağımsızlık verme düşüncelerinin adalet sağlamakla bir ilgisinin olmadığını belirtiyordu¹⁰⁹. Başka bir yazıda da İngiltere'nin Ermenilere yönelik politikaları şu şekilde ifade ediliyordu: "İngiltere Devleti Ermeni meselesinde Protestanlığı ve dini taassubu siyasi işlere karıştırarak hem Ermenilere ve hem bütün Osmanlılara fenalık etti. Papazlar ve papaz fikirli davacılarla işi yüzüne gözüne bulaştırdı"¹¹⁰.

Osmanlı Devleti'ne Verilen 11 Mayıs 1895 Tarihli İslahat Projesi

Ermeni tarihçi Nalbandian, Hınçak Partisi'nin Sason Ayaklanmasını Ermeni isteklerinin kabulü açısından büyük bir zafer olarak kabul ettiklerini belirtir. İsyanın bir zafer olarak kabul edilmesinin nedeni ise Sa-

son Ayaklanması üzerine üç büyük devletin 11 Mayıs 1895 tarihinde ıslahat projesi isteklerini bir nota ile Osmanlı Devleti'ne vermiş olmalarıdır. Böylece büyük devletler Ermenilerin feryatlarını duymuş oluyorlardı¹¹¹.

Gladstone'un başlattığı Ermeni ajitasyonu ile harekete geçen İngiliz hükümeti ve diğer Avrupalı devletler Sason Olaylarını protesto etmeye başladılar¹¹². Nitekim 1895 yılı başından itibaren İngiliz elçisi Philip Currie ıslahat konusunu canlandırma konusunda harekete geçti. İlk iş olarak ateşemiliter Albay Chermerside'a hazırlattığı bir tasarıyı, Rus ve Fransız elçilerine gösterip onlar da mutabık kalırlarsa Babıaliye birlikte verilmesi hususunda Dışişleri Bakanlığı'ndan izin istedi. Bakan Lord Kimberly bu izni verdi. Bu izin neticesinde İngiliz elçisi 17 Nisan günü Fransız ve Rus elçileriyle bir araya gelerek Babıali'ye verecekleri reform tasarısını nihai hale getirip tasvip için hükümetlerine sunmaya karar verdiler. Hazırlanan tasarı üç devletin hükümetleri tarafından kabul edildikten sonra Alman, Avusturya ve İtalyan elçiliklerine de verildi¹¹³.

Onüç bölüm ve 40 maddeden oluşan 11 Mayıs 1895 tarihli ıslahat projesinin üzerinde durduğu konular şöyleydi:

1-Valiler Müslim ve gayrimüslimlerden ve ehliyetli olanlardan tayin edilmelidir,

2-Valiler beş yıl süreyle tayin olunmalıdır,

3-Vali hangi dinden ise karşı dinden bir de yardımcısı olmalıdır. Yardımcılar da valiler gibi irade ile tayin edilmelidir,

4-Sancaklara tayin edilecek mutasarrıflar da irade ile tayin edilmelidir. Her vilayette mutasarrıflıkların bir kısmı Hıristiyanlara ayrılmalı ve bunlar, Hıristiyan nüfusu fazla olan sancaklara verilmelidir,

(108) Şahin-Sarı, "Gladstone ve Ermeni Meselesi", s.65.

(109) Meşveret, "İcmal-i Ahval", 16 Kasım 1895, numara:2.

(110) Meşveret, "İcmal-i Ahval", 2 Mart 1896, numara:7.

(111) Nalbandian, *Armenian Revolutionary*, s.122.

(112) Ali Karaca, *Anadolu İslahatı ve Ahmet Şakir Paşa 1838-1899*, İstanbul 1993, s.44.

(113) Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara 1983, s.168-169.

5-Kaymakamlar Valinin teklifi üzerine irade ile atanmalı, kaymakamlıkların bir kısmı da Hıristiyanlara tahsis edilmeli,

6-Hıristiyan mutasarrıf ve kaymakamların sayısı, vilayetin toplam mutasarrıf ve kaymakam sayısının üçte birinden az olmalıdır. Vilayetlerde olduğu gibi kaza ve sancaklarda da birer meclis bulunmalı, sancak meclislerini kaza meclisleri, kaza meclislerini de nahiyeye meclisleri seçmelidir. Meclisler, bir başkan ile ikisi Müslüm, ikisi gayrimüslim 4 azadan oluşmalıdır,

7-Her kaza birkaç nahiyeye taksim edilmeli ve nahiyelerin hududu halkı aynı mezhepten olan köyler birleştirilerek meydana getirilmelidir,

8-Her nahiyenin bir müdürü ve ona bağlı bir meclisi olmalıdır. Meclis, kendi azaları arasından müdürü seçmelidir. Müdür hangi dinden ise, yardımcısı başka dinden olmalıdır.

9-Nahiyeye halkı tek dinden ise meclis o halktan seçilmeli karışık ise her mezhebin mecliste temsilcisi bulunmalıdır.

Bu ıslahat projesi bir memorandum ile verilmişti. Memorandumda da bir takım istekler sıralanmış fakat ıslahat projesinden farklı olarak, maddeler Ermeni haklarının düzenlenmesine ve Avrupalı bir "Islahat Komiseri" tayin edilmesine yönelik olmuştular¹¹⁴.

Bu ıslahat projesini ve memorandumdaki istekleri hükümlerine haklarına saldırı olarak gören Sultan II. Abdülhamid şifahi olarak 23 Mayıs ve 3 Haziran günlü cevaplarla projenin kabul edilmeyeceğini bildirdi. Fakat memorandumunu veren devletler bu cevabı kabul etmediler. İngiltere, Osmanlı Devleti'ni tehdit etmek için donanmasını Beşike Körfezi'ne gönderdi. İngiltere ve diğer devletlerin 9 Haziran'da verdikleri ultiमतodan sonra daha ılımlı hareket etmeye karar veren Sultan II. Abdülhamid Sadrazam Cevat Paşa'yı azlederek yerine Sait Paşa'yı getirdi. Sait Paşa,

hazırladığı ve 17 Haziran'da cevapta ıslahat tekliflerinin uygulanması için çalışılacağı, fakat büyük devletlerin talep ettikleri Avrupalı Islahat Komiseri tayin edilmesi düşüncesi yerine Doğu Anadolu'ya Islahat Müfettişi atayacağını taahhüt etti¹¹⁵.

11 Mayıs'da verilen memorandum sonrasında yaşanan gelişmeler Sultan II. Abdülhamid'i Genel Müfettiş atamaya sevk etti. Çünkü Avrupalı devletler, Islahat Komiseri adı altında Doğu Anadolu'ya bir Avrupalı Prens gönderme ve Ermeni bağımsızlık hareketlerini hızlandırma düşüncesindeydiler. Sultan II. Abdülhamid bu süreci hesapladığı için daha fazla bu tarz isteklerin önünü keşbilmek amacıyla 27 Haziran 1895 tarihinde Yaver-i Ekrem Müşir Ahmet Şakir Paşa'yı Anadolu Vilayetleri Genel Müfettişliği'ne tayin etti¹¹⁶.

Yazışmalardan sonra Ermeni reform taslağı 20 Ekim 1895 tarihinde son şeklini aldı. Reform Genel Müfettişi'nin tayini ve onun görevleri, teftiş komisyonunun kurulması, idari reformlar, nahiyelerin yeniden teşekkülü, polis ve jandarma, adli ve mali meseleler, Kürtlerin kontrol altına alınması ve diğer konular bu reform projesinin temel maddelerini teşkil ediyordu¹¹⁷.

Sason Ayaklanması vasıtasıyla Osmanlı Devleti'ne yapılan baskılar, hem Avrupalı devletler hem de Ermeniler açısından yeterli değildi. Daha fazla olayın meydana gelmesi, daha çok baskı yapmayı sağlayacaktı. Bu nedenle Osmanlı Devleti'nin ıslahat projesini kabul etmesi ve uygulamaya koyduğunu

(114) Memorandum ve ıslahat projesi için bkz. Küçük, *Osmanlı Diplomasisi*, s.116-118.

(115) Küçük, *Osmanlı Diplomasisi*, s.130-132.

(116) Karaca, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa*, s.54-55; İngiltere'ye Osmanlı Devleti'ndeki yaşanan gelişmeleri aktaran Vambery, Ahmet Şakir Paşa'nın Müfettiş olarak atanması üzerine yazdığı mektupta Ermeni sorununda "Padişahın feci siyasetinin arkasındaki şeytan"ın Şakir Paşa olduğunu söylüyordu. Ayrıca Sultan'ı İngiliz karşıtı siyasete yönlendiren şahsın da Şakir Paşa olduğu anlatılarak, Müfettiş olmasının olumsuzlukları anlatılıyordu. Bkz. Mim Kemal Öke, *Vambery: Belgelerle Bir Devletlerarası Casusun Yaşam Öyküsü*, İstanbul 1985, s.100-101.

(117) Musa Şaşmaz, "Ermeniler Hakkındaki Reformların Uygulanması 1895-1897", *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, (Editör: Hasan Celal Güzel), Ankara 2000, s.93; Proje hazırlığı için ayrıca bkz. Karaca, *Anadolu Islahatı*, s.46-52.

açıklaması Ermeni ihtilal hareketlerini durdurmayacaktı. General Mayewski, bu durumu şöyle değerlendiriyordu: “Yalnız Sason Olayları Avrupa’nın kulağını doldurmak için yeterli değildi. Onun için bütün Anadolu’da çeşitli Sason Olayı sahneleri meydana getirmek icab ederdi. Ancak bundan sonra Avrupa müdahaleye başladı”¹¹⁸.

1895 Sonrasında İngiltere ve Ermeni Sorunu

Sason Olayından sonra ilk ihtilal hareketi 18-30 Eylül 1895 tarihlerinde Sultan II. Abdülhamid’in reform programlarına karşı takınmış olduğu tavır protesto etmek amacıyla Hınçak Partisi tarafından organize edilen Bab-ı Ali Olayı oldu¹¹⁹. Yine diğer bir Ermeni ayaklanması ise 25 Ekim 1895 tarihinde Zeytun’da Agasi tarafından organize edildi¹²⁰. İsyancıların Osmanlı askerleri tarafından sarılmaları üzerine devreye giren Batılı devletlerin elçileri ihtilalcilerin affedilmeleri için çaba sarf etmeye başladılar. Elçiler, Ermenilerin silah bırakacaklarını açıklayarak Halep’te bulunan konsoloslarını Ermenilerle Osmanlı Devleti arasında aracılık yapmak üzere görevlendirdiler. Agasi’nin 25 Aralık’ta anlaşma yapacaklarını bildirmesi üzerine İngiltere, Fransa, Rusya ve İtalya’nın (Almanya ve Avusturya’yı da temsilen) Halep konsolosları Zeytun’a geldiler¹²¹. Konsolosların toplanmalarından sonra 23 Ocak 1896 tarihinde görüşmeler başladı. Osmanlı Devleti görüşmelerde isyancıların elebaşlarının teslim edilmesini istediye de Ermeniler bu istekleri kabul etmedikleri için Osmanlı Devleti, batılı devletlerin de baskıları karşısında anlaşmak zorunda kaldı. 11 Şubat’ta kabul edilen anlaşma şartlarına göre isyancılar serbest bırakılıyordu¹²².

Batılı devletlerin ve özellikle İngiltere’nin dikkatini canlı tutmaya çalışan Ermeniler 1896 yılında Van’da bir ayaklanma çıkardıktan sonra Osmanlı Bankası’na da saldırdılar. Anadolu’daki hemen bütün ihtilal

hareketleri Hınçak tarafından organize edilmesine rağmen 27 Ağustos 1896 tarihinde meydana gelen Osmanlı Bankası baskınına ise Daşnaksutyun Partisi tertiplendi. Saldırıların Osmanlı Bankası’nı seçmiş olmaları Banka’nın yönetiminin İngiliz ve Fransızlara ait olmasıydı. Saldırıya katılan Ermenilerden birinin Osmanlı Bankası Müdürü Vincent’in sekreteri F.A. Baker’a anlattığına göre; yabancı ülkelerde bulunan komiteler Banka’ya saldırı kararını almışlardı. Amaçları da dikkatleri daha fazla üzerlerine çekerek Türklerden istediklerini yabancı devletler aracılığıyla elde etmekte¹²³. Bu olayda da Batılı devletlerin temsilcileri devreye girerek ihtilalcilerin serbest bırakılmalarını sağladılar¹²⁴.

İstanbul’da yaşanan bu olay üzerine çeşitli toplantılar yaparak kamuoyu oluşturmaya çalışan Gladstone, 24 Eylül 1896 tarihinde yapılan büyük organizasyonda, Ermenilerin bütün insanlığın gözü önünde İstanbul’da katledildiklerini söyleyerek, Ermenilere hizmet etmenin insanlığa hizmet olduğunu söylüyordu¹²⁵.

Yaşanan Ermeni olaylarını protesto için İngiliz-Ermeni Derneği tarafından düzenlenen organizasyonların en büyüklerinden biri 19 Ekim günü St. James Hall’de tertip edildi. Bu toplantı o tarihe kadar yapılan organizasyonların en önemlilerinden biriydi. İngiliz-Ermeni Derneği’nin düzenlemiş olduğu bu toplantıya yüzün üzerinde belediye başkanı,

(118) *Mayewski’nin Doğu Anadolu Raporu*, s.62.

(119) Dönemin Zaptiye Nazırı Hüseyin Nazım Paşa, hatıralarında Hınçak Partisi’nin hangi surette bu olayı tertiplediğini ayrıntılarıyla anlatmaktadır. Bkz. Hüseyin Nazım Paşa, *Hatıralarım: Ermeni Olaylarının İç Yüzü*, (Yayına Hazırlayan: Tahsin Yıldırım), İstanbul 2003, s.17-19.

(120) Yahya Bağçeci, *1895 Zeytun Ermeni İsyanı*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Kayseri 2008, s.100-101; Agasi ve arkadaşlarının isyan hazırlıkları için ayrıca bkz. Nalbandian, *Armenian Revolution*, s. 127; ayrıca bkz. Nejla Günay, *Maraş’ta Ermeniler ve Zeytun İsyancıları*, İstanbul 2007, s.287-288.

(121) Bağçeci, *1895 Zeytun Ermeni İsyanı*, s.220; Gürün, *Ermeni Dosyası*, s.160; Sertçelik, *Ermeni Sorununun Ortaya Çıkışı*, s.193.

(122) Uras, *Tarichte Ermeniler*, s.492-493; Bağçeci, *1895 Zeytun Ermeni İsyanı*, s.232-233; Sertçelik, *Ermeni Sorununun Ortaya Çıkışı*, s.194.

(123) Gürün, *Ermeni Dosyası*, s.164; *Mayewski’nin Doğu Anadolu Raporu*, s.100-101.

(124) Sonyel, *The Ottoman Armenians*, s.212-213; Gürün, *Ermeni Dosyası*, s.165; *Mayewski’nin Doğu Anadolu Raporu*, s.102.

(125) Şahin-Sarı, “Gldstone ve Ermeni Meselesi”, s.73-74.

siyasal partilerden milletvekilleri, din adamları, üniversitelerden öğretim üyeleri katılmıştı. Toplantıya Rahip Edward Stuart Talbot ve Rochester Piskoposu başkanlık etmişlerdi. Toplantıya iştirak etmeyen Gladstone, bir mektup göndermişti. Mektubunda; diğer devletler tarafından kışkırtılan Türkiye'nin yaptığı Ermeni katliamlarını durdurabilmek için İngiltere'nin anlaşma maddelerini kullanabileceğini söylemenin büyük bir paradoks olduğunu söylüyordu. Sorunun kaynağının Avrupalı büyük devletler olduğunu, eğer bu devletler Doğu Akdeniz'deki bencil çıkarları doğrultusunda hareket etmeye devam edecek olurlarsa sorun hak etmiş olduğu yerden çok gerilere düşecektir, diyerek İngiltere'nin Ermeniler konusunda yalnızlığa itildiğini dile getiriyordu¹²⁶.

Gladstone'un bütün bu çabalarına rağmen ve 1892-1896 yılları arası Anadolu'nun her bölgesinde Ermeni isyancılarının "kan dökerek" Avrupalı devletlerin Ermeni sorununa müdahil olmalarını sağlama politikaları başarısızlıkla sonuçlandı¹²⁷. Gladstone'un Ermeni sorunu konusunda en çok güvendiği ülkelerden biri Rusya idi. Rusya'nın Osmanlı Devleti ile yakınlaşmaya başlayarak Rus Dışişleri Bakanı Lobanoff ve İstanbul'daki Büyükelçi Nelidoff'u Osmanlı şeref madalyasını kabul etmeleri Gladstone ve Stevenson'u derin bir üzüntüye sevk etmişti. İki Rus'un şeref madalyası alması Ermeni sorununda liberal politikacıların yalnızlığa itildiği havasını yansıtıyordu¹²⁸. Aynı dönemlerde Lord Rosebery, bu yakınlaşmayı hükümetin yanlış politikasına bağlıyordu. Ona göre, Liberal Parti'nin iktidardan ayrılmasıyla Fransa ve Rusya'nın tavrı değişmiş, Osmanlı Devleti'nin kontrolü elden çıkmıştı¹²⁹.

Uluslararası destek bulma konusunda başarısız olan Gladstone'un başbakanlıktan ve parti liderliğinden ayrılması liberallerin dahi Ermeni sorununa eskisi gibi yaklaşmıyacağı bir süreci başlatmıştı. Gladstone'dan sonra başbakanlık koltuğuna Lord Rose-

bery'nin oturması Ermeni politikasında çatışmaların ortaya çıkmasına neden olmuştu.

Gladstone'un 2 Mart 1895 tarihinde Başbakanlıktan istifa etmesiyle Liberal Parti'de yeni dönem başlamıştı. Lord Rosebery (Archibald Pirmrose) hükümeti kurmayı üstlenmiş, 21 Haziran 1895 tarihine kadar da görevini sürdürmüştü. 1895 yılında yapılan genel seçimlerde muhafazakarların başarı elde etmesiyle Liberal Parti muhalefete düşmüş, Lord Rosebery, Liberal Parti liderliğini üstlenmişti. Yeni hükümeti kuran Lord Salisbury ise, Liberal politikacıların takip ettiği Doğu politikasını terk ederek yeni bazı düzenlemeler alma kararı vermişti¹³⁰.

Rosebery her ne kadar seçimleri kaybetmiş olsa da parti lideri olarak takip ettiği politika Gladstone'dan ayrılıyordu. Liberal Parti'nin büyük bir çoğunluğunun Osmanlı Devleti'ne karşı tavır alması ve saldırması Rosebery için kabul edilebilir bir durum değildi. Ona göre Osmanlı Devleti'ne karşı politika takip etmek büyük bir Avrupa savaşının çıkmasına ve hatta İngiltere'nin tamamen yalnızlığa itilmesine yol açacaktı. Bu düşünceleriyle diğer Liberal Partililerden ayrılıyordu ki, bu durum onu oldukça zorda bırakıyordu¹³¹. Özellikle Ermeniler konusunda ciddi bir algılama farkı vardı. Rosebery'ye göre, Ermenilere uygulananlar her ne kadar barbarlık olsa da, Ermeniler ihtilal hareketleriyle Türklere bu imkanı vermekteydiler. Dolayısıyla Rosebery, Ermeni ihtilal hareketlerini onaylamayan bir bakış açısı sergiliyordu¹³². Bu yaklaşımıyla Rosebery, iktidardaki Muhafazakâr Parti'nin bakış açısına yaklaşmış oluyordu. Nitekim 15 Eylül 1895 tarihli New York Ti-

(126) New York Times, 20 October 1896.

(127) Hınçak gazetesinde yayınlanan bazı yazılarda Gladstone'un yaptığı mitinglerin Avrupalı devletleri harekete geçiremediği bu nedenle başarısız olduğu ifade ediliyordu. Bkz. Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, II, s.431.

(128) New York Times, 13 March 1896.

(129) New York Times, 4 March 1896.

(130) BOA, Y.PRK. HR. D:20, G:69 (4 Temmuz 1895)

(131) Justin McCharty, *British Political Portraits*, New York 1903, s.66-67.

(132) Ermeni konusunda düşünceleri için bkz. Samuel Henry Jeyes, *The Earl of Rosebery*, London 1906, s.168-171.

mes gazetesinde yayınlanan bir değerlendirme yazısında İngiltere'deki Ermeni politikalarındaki farklılaşmaya dikkat çekiliyordu. Değerlendirmeye göre, Gladstone'un liderliğini yaptığı grup Ermeni meselesini ahlaki bir mesele olarak görüyor, bu yaklaşımlarıyla daha duygusal bir politika takip edilmesini istiyorlardı. Rosebery ve muhafazakâr lider Salisbury ise bu duygusallıktan daha uzak, ülke çıkarlarını dikkate alarak reel-politik bir tutum sergilemekteydiler. Gladstone'un Ermeni sorunu konusundaki sert tutumu ile Rosebery'nin ılıman tutumu Liberal Parti'de çatlamalara yol açmıştı. Gladstone, Liberal Parti'nin muhalefette iken takip ettiği yumuşak politikayı benimsemediği için gazetelerde zaman zaman eleştirileri yayınlanıyordu. Bir defasında gazeteler aracılığıyla yaptığı eleştiri son derece ağır kaçmıştı. Ona göre; gerek liberal gerekse muhafazakâr partiler pasif davranışlarıyla Ermenilere ihanet ediyorlardı ve bu şekilde takip edilen politikalar ne Ermenilerin ne de kendisinin beklentilerini karşılayabilecek durumda değildi¹³³.

Eleştirilerinin dozajını artıran Gladstone, 25 Eylül 1896 tarihinde Liverpool'da yaptığı konuşmada hükümeti ve partisini eleştirerek, "Osmanlı Devleti ile ilişkilerin derhal kesilerek, Padişah üzerinde baskı oluşturulmasını" istemişti¹³⁴. Bu konuşma Lord Rosebery'nin liderlikten ayrılmaya karar vermesine neden oldu. Rosebery, Gladstone ile görüşlerinin belirgin ölçüde farklılaşması üzerine 6 Ekim 1896 tarihinde liderlikten istifa etti¹³⁵.

Gladstone'un 1894 yılından beri devam eden Ermeni ajitasyonu Sultan II. Abdülhamid'in korkulu rüyası haline gelmişti. Gladstone'u engellemek çabasında olan Sultan, Londra elçisi Rüstem Paşa'dan bu konuda bir çare bulmasını talep etmişti. Rüstem Paşa'nın Gladstone'u engellemek için kullanmak istediği şahıs ise Ermeni sorununda Osmanlı Devleti'ne yakın duran Lord Rosebery olmuştu.

Değerlendirme

Osmanlı Devleti'nde azınlık statüsünde yaşayan Ermenilerin 19. Yüzyılın ikinci yarısına kadar bağımsızlık istekleri olmadı. Balkanlarda yaşanan isyan hareketleri ve Avrupalı devletlerin destekleriyle Hristiyan azınlıkların milli devletlerini kurmaları Ermenileri de harekete geçirdi. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nda alınan büyük yenilgi ile yeni bir sürece girilmesi Ermeni bağımsızlık isteklerini daha fazla artırdı. Bu istekler doğrultusunda harekete geçen Ermeniler isyanlar çıkarmaya başladılar.

Ermeni isyanlarının kanlı bir şekilde cereyan etmesi, İngiltere'deki Liberal Parti başkanı William Ewart Gladstone'un politikalarına bağlı oldu. Gladstone, Ermenilere seslenerek bağımsızlık isteniyorsa mutlaka kan dökülmesi gerektiğini bildirdi. Kan dökülmeden olaylara müdahale etmek ve bağımsızlığa ulaşmak mümkün olamayacaktı. Bu nedenle Gladstone'un tekrar iktidara geldiği 1892 yılından sonra Ermeni isyanları Osmanlı Devleti'nin hemen her bölgesine yayıldı.

Avrupalı devletler yaptıkları propaganda ile bu isyanlarda ölen Ermenilerin sayısını 350.000'e kadar çıkardılar. Hâlbuki Ermeni yazarlardan Nalbandian'ın ifadesi esas alınırsa bu konudaki abartıları görmek mümkündür. Nalbandian, 1894-1896 isyanlarında ölenlerin sayısını şu şekilde ifade eder: "Babıalı bütün Hristiyanları yok etmeyi hedefledi. Bu acımasız politikayı 1894'de başlayan bir dizi katliam takip etti. Binlerce silahsız Ermeni bu zalimce katliamın kurbanı oldu. Tam anlamı ile sayıları tespit edilememekle birlikte sayılar 50.000'den 300.000'e kadar değişebilmektedir"¹³⁶.

Verilen bu değişken rakamın kendi içerisinde dahi tutarlı olmadığı görülmekte-

(133) Şahin-Sarı, "Gladstone ve Ermeni Meselesi", s.70.

(134) BOA, Y.PRK. HR. D:22, G:44 (26 Eylül 1896)

(135) *The Gladstone Diaries*, XIII, s.427.

(136) Nalbandian, *Armenian Revolution*, s102.

dir. 50.000'den 300.000'e değişen rakamlar. Aradaki değişme oranı 250.000 kişi. Kaldı ki, olayların abartılarak propagandaya dönüştürülmesi ve Avrupa kamuoyunun dikkatinin bu şekilde çekilmesi uygulamasının Hınçak Partisi'nin bir yöntemi olduğunu Nalbandian kendisi de ifade etmektedir¹³⁷. Bu yöntemin etkisi altında kaldığı açıktır.

Pasdermadjian ise; ölümler konusundaki iddiasında biraz daha tutarlı görünüyor. O'na göre 100.000-110.000 civarında Ermeni öldürülmüřtür¹³⁸. Fakat çok dikkat çekicidir ki, Pasdermajian'ın bu rakamları verirken esasa aldığı kaynak Gladstone'un Türkleri karalama politikalarının Türkiye'deki uygulayıcısı, yazdığı bütün eserlerde Türk düşmanlığı yapan hukukçu ve gazeteci Sir Edwin Pears'in II. Abdülhamid ile ilgili eseridir¹³⁹.

Fakat Edwin Pears eserlerinde bu konuda o kadar değişik rakamlar verir ki, hangisinin daha tutarlı olduğunu tespit etmek mümkün değildir. Hatıralarında verdiği rakamlar 100.000 ile 250.000 arasında deęişirken¹⁴⁰ Sultan II. Abdülhamid'in hayatını anlattığı eserinde verdiği rakamlar 100.000-350.000 arasında deęişmektedir¹⁴¹. Bu tutarsızlık ve abartının bilimsel çalışmalarda referans olarak kullanılması karşısında söylenecek söz bulmak zordur.

Ermeni isyanları esnasında isyana katılan Ermeniler ölmüştür. Fakat isyan sırasında olayın diğer tarafında bulunan birçok Müslüman da öldürülmüştür. Gürün'ün çeşitli kaynaklardan derleyerek yaptığı tespite göre; Ermenilerin 1896 yılına kadar verdikleri kayıpların toplamı ancak 20.000'e çıkmaktadır. Müslümanların kayıpları ise 5.000 kişi civarındadır¹⁴². Ayrıca Gürün, Aghası'nın Zeyton isyanlarında "20.000 Türk öldürdük" sözünü ciddiye almaktan kaçınmaktadır. Bu abartılı rakamlarla Türklerin kaybını 25.000-30.000'e çıkarmak mümkündür.

1890-1896 arası Ermeni isyanları Ermeni yazarlar tarafından adaletsizliğe karşı başkaldırı olarak tanımlanmaktadır. Vergi ko-

nusu ileri sürülerek, Ermenilerden adaletsiz vergi alındığı iddia edilmektedir. Dadrian, Ermeni ayaklanmalarının Kürtlerin baskıları ve Kürt ağalarının almış olduğu haksız vergilerden kaynaklandığını iddia etmektedir¹⁴³. Dadrian bu iddiasıyla Ermeni ayaklanmalarının bölgesel nitelikli olduğunu ve adalet aramak amacıyla yönetime karşı ayaklanıldığını ileri sürmektedir. Bu değerlendirme Ermeni ayaklanmalarının neden Kayseri, Ankara, Merzifon gibi Kürt nüfusun bulunmadığı ya da çok az bulunduğu yerlerde de organize bir hareket olarak ortaya çıktığını açıklamaktan çok uzaktır.

Mayewski, Ermeni yazarların ileri sürdükleri Kürtlerin Ermenileri ezdikleri ve fazla vergi alındığı iddiasına karşı şu değerlendirmeyi yapmaktadır: "Eğer Kürtler Ermenilere baskı yapmış olsalardı hiçbir Ermeni köyü kalmazdı. Devlet otoritesinin tanınmadığı bölgelerde vergi vermemek esas olduğuna göre bu hem Kürtler hem de Ermeniler için geçerliydi"¹⁴⁴

Diğer taraftan Ermeni ayaklanmalarının bölgesel asayışsızlıktan mi yoksa organize bir hareket sonucu mu ortaya çıktığı yazarlar arasında tartışma konusu olmuştur. Çalışmada da incelenmiş olduğu üzere 1890-1896 arası Ermeni isyanları yönetim merkezleri yurt dışında olmak üzere Ermeni bağımsızlığını sağlamak için gerçekleştirilen organize hareketler olmuştur. Bu noktada Louis Nalbandian, Ermeni ihtilal hareketlerini tanım-

(137) Hınçaklar, 1892 ve 1893 yıllarında Türklerin canavarlıklarını ve Türk baskılarını yayın organları ile mübalağalı raporlar halinde yayınladılar. Nalbandian, *Armenian Revolution*, s.119.

(138) H. Pasdermadjian, *Historie De L'Armenie: Depuis Les Origines Jusqu'au Traite de Lausanne*, Paris 1949, s.388.

(139) Pears, Ermeniler bahsinde hiç gerçekçi olmayan bir abartı ile olayları anlatır. Bkz. Sir Edwin Pears, *The Life of Abdülhamid*, London 1917, s.214-268.

(140) Pears, verdiği rakamları iki kaynağa dayandırıyor. Birincisi; Daily Telegraph'da yayınlanan yazılara göre tahmin edilen en düşük rakam 100.000'dir diyor. İkincisi ise, Sir William Ramsay'ın bir görüşünü aktararak rakamın 250.000'in üzerine çıktığını belirtiyor. Bkz. Edwin Pears, *Forty Years in Constantinople the Recollections of Edwin Pears 1873-1915*, s.157.

(141) Pears, Ermenilerin katledilenlerin sayısını 350.000 olarak ifade ettiklerini yazarak Ermeni görüşünü esas aldığını da bir bakıma ifade etmektedir. Bkz. Pears, *The Life of Abdülhamid*, s.239.

(142) Gürün, *Ermeni Dosyası*, s.167-168.

(143) Dadrian, *Ermeni Soykırımını Tarihi* s.180-181.

(144) *Mayewski'nin Doğu Anadolu Raporu*, s.33-34.

lamakta daha samimi davranmaktadır. Ona göre bütün isyan hareketleri organize edilmiştir ve tek bir amacı vardır. Ermeni bağımsızlığını sağlamak. Nitekim Ermeniler 1892 yılında Balkanlarda kurulan ihtilal komiteleriyle de ortak hareket etme kararı alarak isyanı bütün Osmanlı topraklarına yaymayı planlamışlardır. Yalnızca bu girişim dahi, Ermeni isyanlarının bölgesel, kendiliğinden gelişen asayişsizlik olayları olmadığını ortaya koymaktadır. Diğer taraftan uluslararası gözlemciler 1890 sonrasındaki olaylarla ilgili raporlar yazmışlardır. 1894 Sason isyanından sonra oluşturulan uluslararası inceleme komisyonu Ermeni isyanlarının organize bir hareket olduğunu çok net bir şekilde ortaya koymaktadır.

Diğer bir gözlem ve rapor olayı tarafsız gözlemci olarak tayin edilen George Hepworth adındaki Amerikalı bir rahip tarafından yapılmıştır. Bu şahıs aynı zamanda New York Herald adına çalışan bir gazeteci idi. George Hepworth, 1897 yılında yazdığı raporlarında öldürme olaylarının sorumluluğunun Ermenilere ait olduğunu ve bu sebeple cezaya çarptırılmaları gerektiğini, fakat insan öldürmekte Türklerin dünyada yalnız olmadığını, bir bakımdan Türklerin diğer milletlerden daha günahkar olduklarını söylemenin doğru olmadığını söyleyerek, konuyu şu ifadelerle bitirmektedir:

“Amerikan kamuoyunun genel kanaati ki, daha evvel bu kanaati ben de paylaşıyordum, Türklerin sebepsiz ve tahrik söz konusu değilken hareket ettikleri şeklindedir. Şimdi inanıyorum ki, şayet Türkler bu şekilde davranırsalardı yeryüzünde bir tek Ermeni kalmazdı”¹⁴⁵.

1898 yılında yazdığı ve gözlemlerinin yer aldığı kitabında da olayın İngiliz ve Ruslar tarafından organize edildiğini ifade etmektedir. Böyle olmakla birlikte, Hepworth’un bu eseri ve ismi Edwin Pears’in sahteciliğine alet edilmektedir. Pears, Hepworth’un Türkleri suçlu bulduğunu ve hatta Türkiye’deki gezi güzergâhının Türkler tarafından belirlendiğini ve sorunun yalnızca Türk tarafına ait

kısının görülmesi için gayret sarf edildiğini belirtir¹⁴⁶. Pears’in yaklaşımı modern araştırmacılar tarafından Dadrian tarafından da sergilenecek, Hepworth’un Türkleri suçladığı iddia edilir¹⁴⁷. Fakat bu iddiaların olayları ve anlamları bir sahtecilik ile çarpıtmaktan ibaret olduğu Hepworth’un eseri okunduğunda görülmektedir.

Hepworth ilk anlarda kendisi gibi bir gazetecinin sorunlu bölgelerde gezmesine Sultan’ın izin vermeyeceğini düşünerek özgülüğünün ne derecede olduğunu test etmek ister. Bu amaçla aldığı bir harita üzerinde gezmek istediği yerleri tayin ederek bu haritayı Sultan’a gönderir. Beklentisi bu güzergâhın reddedileceğine dairdir. Fakat Sultan II. Abdülhamid’ten gelen haber Hepworth’un beklentisinin tam tersidir ve güzergâh kabul edilmiştir¹⁴⁸. Kısacası Pears’in ifade ettiği gibi inceleme Türklerin istediği yerlerde değil Hepworth’un istediği güzergâh üzerinde gerçekleşmiştir. Daha önceki bölümlerde de belirtildiği gibi Hepworth’un Ermeni olayları ile ilgili kanaati şu şekildedir:

“Eğer İngiltere Ermeniler diye bir milletin varlığından haberdar olmasaydı düristçe inanıyorum ki bu ölümlerin hiç birisi gerçekleşmezdi”¹⁴⁹.

Hepworth’un ifadesi ile Türkiye’deki temel sorun diğer devletlerin çeşitli çıkarları adına Ermenileri tahrik etmesiydi. Ona göre, bu çok kötü bir fikirdi. Çünkü gezdiği hiçbir bölgede Ermenileri çoğunlukta görmemişti. Böyle bir isyanın başarılı olması beklenemezdi. Nitekim aynı değerlendirme Alman yazarlardan Hans Barth tarafından da yapılmaktadır. 1862 Stuttgart doğumlu olan ve doktoraasını felsefe alanında yapan Barth, Berliner Tablett’ın Roma temsilciliğini yürütüyordu¹⁵⁰. Gazeteci olması nedeniyle Hans Barth

(145) Bayram Kodaman, “Bir Amerikalı Gazeteci Gözüyle Ermeni Macerası 1897”, *Belleten*, XLIX/195, s.569-578.

(146) Pears, *Forty Years*, s.160.

(147) Dadrian, *Ermeni Soykırım Tarihi*, s.260-261.

(148) George H. Hepworth, *Through Armenia on Horseback*, New York 1898, s.5-6.

(149) Hepworth, *Through Armenia*, s.157.

(150) Hans Barth, *Ey Türk Uyan*, (Çeviren: Goncagül Artam), İstanbul 2003, s.6.

dönemin siyasal olaylarını çok yakından takip ediyordu. Barth, Ermeni isyanlarıyla ilgili şu değerlendirmeyi yapıyordu:

“Son yıllardaki Türk tahrikinin kaynağı-hiç şüphesiz-velinimetleri Türklere karşı Ermenileri kışkırtmayı bilen İngiltere'nin kilise adamları, özel görevliler, misyonerler, para ve göz kamaştırıcı vaatler gibi şeytani vasıtalarla önceden planlayarak hazırladığı entrikalardır. Bu hedefe ulaştıktan ve kan dökülmesini sağladıktan sonra İngiliz siyaseti, gerçekleri tamamen saptırmayı, bu isyankârları mazlum Hıristiyanlara dönüştürmeyi ve kendi canıyla mevcudiyetini müdafaa eden Müslümanları kana susamış canavarlar olarak takdim edip Avrupa ve Amerika'yı onlara kışkırtmayı bilmiştir”¹⁵¹.

Alman gazeteci Barth da, Ermeni sorununun kaynağının Avrupa devletlerinin ve özellikle İngiltere'nin siyasal çıkarları olduğunu belirtmektedir. Barth, eserinde Gladstone'a da özel bir bölüm ayırarak Gladstone'un takip ettiği politikaların tamamen kan dökülmesine yönelik olduğunu ifade etmektedir. Sayıları az olmasına rağmen Ermeni ihtilalcilerin isyan etmelerindeki amaçları ölümlerin sayısını artırmak ve bu şekilde büyük güçlerin Osmanlı Devleti'ne askeri müdahalesini sağlamaktı. Bir Ermeni, Amerikalı misyoner Cyrus Hamlin'e niçin isyan ettiklerini şu cümlelerle anlatıyordu: “Avrupa, Balkanlarda yapılan zulümler karşısında yumuşadı ve Bulgaristan'a özgürlüğünü verdi. Avrupa bizim haykırışımızı, milyonlarca kadın ve çocuğumuzun kanından yükselen çığlığı da duyacaktır”¹⁵².

Bu sözler dönemin ruhunu, bakış açısını ve Ermeni sorununun çıkış kaynağını özetlemektedir. İhtilalcilerin kan dökerek bağımsızlığa ulaşma amaçları ve büyük devletlerin de çıkarları devam ettiği müddetçe Ermeni olaylarının bitmesi beklenemezdi. Gladstone'un uluslararası arenaya taşıdığı Ermeni sorunu kendisinden sonra da kendisine bağlı ekip tarafından devam ettirilmeye çalışıldı. Birinci Dünya Savaşı'nda Ermenile-

rin yer değiştirilmesi kararının daha uygulamaya başlamadan Avrupalı devletler ve özellikle İngilizler tarafından “soykırım” olarak tanımlanmasını sağlayan tarihsel altyapı 19. yüzyılda Gladstone tarafından hazırlandı. James Bryce'in “The Treatments of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-1916” başlıklı propaganda eseri bu tarihsel altyapı ve hazırlık safhası üzerine kaleme alındı. Aynı şekilde diğer kara propaganda eserlerinde de aynı süreç ve Gladstone'a bağlı ekibin etkisini görmek mümkündür. Örneğin çok konuşulan Aram Andonian'ın “The Memories of Naim Bey” adlı kitabı 1920 yılında Londra'da yayınlanmıştır. Kitabın yayınlanmasına destek veren ise William Ewart Gladstone'un oğlu Viscount Herbert Gladstone'du. Herbert Gladstone, kitabın giriş bölümünü kaleme aldı. Bu önsözde; “Osmanlı Devleti'nin kanla lekelenmiş geçmişine bakıldığında yapılmış olan katliamların tarihteki hiçbir olayla kıyaslanamaz boyutta bulunduğunu, bu tarihsel sürecin Ermeni kadın, çocuk ve erkeklerinin acımasızca katledildiği olaylarla dolu olduğunu ve bunları durdurmak için Hıristiyanların gaddar Türk yönetiminden kurtarılması gerektiğini” söylüyordu¹⁵³. Doğal olarak bu ifadeler, baba Gladstone'un 1880'den sonra her toplantıda söylediği sözlerin aynısıydı.

Gerek, Bryce tarafından hazırlanan “The Treatments of Armenians” ve gerekse Andonian tarafından kaleme alınan “The Memories of Naim Bey” adlı eserlerin propaganda malzemesi sağlamak için hazırlandığı bilinmesine rağmen her iki eser de Ermeni iddialarının temel dayanakları oldular¹⁵⁴. Sahte belge düzenlenerek hazırlanan eserler-

(151) Barth, *Ey Türk Uyanı*, s.14.

(152) Bart, *Ey Türk Uyanı*, s.32.

(153) Aram Andonian, *The Memories of Naim Bey*, London 1920, vii-viii.

(154) Bryce Raporu olarak bilinen “The Treatments of Armenians” başlıklı eserin İngiliz propaganda ofisinin maksatlı olarak hazırlanmış olduğu, görgü şahitlerinin uydurma isimler olduğu bilimsel çalışmalarla ortaya konmuştur. Bryce Raporu'nun hazırlanma şartları için bkz. Justin McCharty, “I.Dünya Savaşı'nda İngiliz Propagandası ve Bryce Raporu”, *Osmanlıdan Günümüze Ermeni Sorunu*, (Editör: Hasan Celâl Güzel), Ankara 2000, s.15-28; Diğer eser olan “The Memories of Naim Bey”de Andonian'ın kullandığı belgeler Türk bilim adamları tarafından incelenmiş ve tamamen uydurma ve sahte oldukları ortaya konmuştur. Bu çalışma için bkz. Şinasi Orel-Süreyya Yüce, *Talat Paşa'ya Atfedilen Telgrafların Gerçek Yüzü*, Ankara 1983.

den bir diğeri ise 1913-1916 yılları arasında Osmanlı Devleti'nde Amerikan Büyükelçisi olarak görev yapan Henry Morgenthau'nun "Ambassador Morgenthau's Story" başlıklı eseridir. Amerikalı tarihçi Heath Ward Lowry tarafından yapılan titiz incelemeler sonucunda Morgenthau'nun kullandığı belgelerin tahrif edildiği ve kitabın para karşılığında yayınlanmış olduğu ortaya çıktı¹⁵⁵.

Netice itibariyle denilebilir ki, 19.yüzyılda Avrupalı devletlerin siyasal çıkarlarının sonucu olarak çıkarılan Ermeni olayları, abartılı ve gerçek dışı anlatımlarla Dünya kamuoyuna duyurulmuştur. Bu kara propaganda 20.yüzyılda ise sahte belge düzenleyerek devam etmiştir.

(155) Heath W. Lowry, *Büyükelçi Morgenthau'nun Öyküsünün Perde Arkası*, İstanbul 1991.